

Sadrâzam
Hâlîl Hamîd Paşa

O. PROF. İSMAIL HAKKI UZUNÇARŞILI

I

Karlofça muahedesinin akdi ile (1699) artık fütuhât siyaseti nihayet bulan Osmanlı imparatorluğu, elinden birçok memleketleri çıkarmak suretile arazi cihetinden zarâra uğradığı gibi malî, iktisadî, idarî ve askerî cephelerden de pek ziyade yıpranmıştı. Henüz, dört devletle yapılan bu uzun harbin açtığı yaralar tedavi edilmeden yirmi sene sonra Pasarofça muahedesile ikinci bir zarara uğramaklık devletin bilhassa bozulmuş olan Askerî teşkilâtında ıslahat ve tadilât yapılmasının zarurî olduğunu göstermişti.

On üç yıl imparatorluğun sadrazamlığına bulunan Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, ilim ve sanayi şahasında biraz faaliyet göstermiş, matbaa açılmış, kitaplar tercüme ettirilmiş son zamanlarda Üsküdar'da bir kışla binası ile askerî ıslahata başlamak istemiş ve bazı senâyiin inkişafı gibi hareketlerle Avrupadaki faaliyeti kısmen bizde de tatbika başlamış ise de bu hareket Patrona isyanı ile akim kalmıştı. Uzun süren sadaretinde yarım yamalak yapılan bu işler kendisinin salahiyet ve istiklâline nispetle ehemmiyetsizdi; Hususile askerî ve idarî bozukluklar her sahada kendini gösteriyordu: İran seferleri esnasında muvaffakiyetsizlik sarıca ve sekbanlar yüzünden Anadoludaki asayişsizlik bu cümledendi. 1148 H = 1736 M seferi ile Osmanlı ordularının gösterdikleri muvaffakîyet, yüz ağartacak derecede ise de bu, zoruna hâsıl olmuş bir galebe idi. Bundan sonra olsun ordunun ıslahına çalışmak lâzım geldiği halde aksine olarak Yeniçeri esamisi alınıp satılmasına müsaade, iltizam usulü değiştirilerek yeni bir iltizam kanunu ile malikâneçiliğe doğru gidiş, timar, ziâmet işlerindeki kayıtsızlık ve yolsuzluk istikbalde vukua gelecek bir harpte neticenin pek fena olacağına delil idi. Belgrat muahedesinden sonra otuz sene süren sülh ve sükûn içinde ordu âtıl kalmış, yeni iltizam kanunu dolayısıyla eyaletlerdeki nüfuzlu âileler yeryer mütehakkim

bir vaziyet almışlar ve bu suretle Derebeği dediğimiz hanedanlar meydana çıkmıştı. İşte asıl bundan sonradır ki hükümetin eyaletlerde nüfuzu azalmış valiler bile derebeylerin ve nüfuzlu yerli mütesellimlerin ellerinde oyuncak olmuşlardı. Her ne kadar otuz senelik sulh devresi içinde orduca bazı ıslahat yapılmak istenilmiş ise de bir isyandan korkularak işe girişilmeğe cesaret edilmemiş, ıslahat arzusu yalnız sözde kalmıştır. Hekimoğlu Ali Paşa gibi hem devlet idaresinde ve hem kumandanlıkta mehareti olan, yeğen Mehmet ve İvaz Paşalar gibi orduyu müvaffakiyetlere sevkeden vezirlerin pek az müddet iş başında kalmaları kendilerinden istifade edilmesine mâni olmuştu. Koca Ragıp Paşa ise hem devlet işlerinde ve hie de siyaset sahasında kafası işleyen bir vezirdir. Devlet ve memleketin ihtiyaçlarını görüp anlamasına rağmen eline aldığı idareyi bozmadan zamanını hoş geçirmek siyasetini takip eylemiş, hastalığın ilâçlarını bildiği halde tedavisine cesaret edememişti.

(1182 H 1768 M) seferinde hasmın en son askerî talim ve terbiye ile yetiştirilmiş kuvvetlerine karşı, Osmanlı ordu ve donanmasının otuz senedenberi talimsiz, manevresiz, eski ve tecrübeli kumandanlardan mahrum olması hem denizde ve hemde karada fena halde mağlûbiyeti icap ettirmiş, altı sene süren harp neticesinde Kırım ve bazı yerler elden, çıkmış pek ağır harp tazminatı verilmeğe mecburiyet hâsıl olmuş, memleket hem malî, hem iktisadî sarsıntıya uğramış; Hususile bu harp sebeble Anadolu ve Rumli'ye bakılamamış olduğundan gemi aزیya alan yerli âileler yani derebeyler merkezin emirlerini dinlemez olmuşlardı.

Köprülülerden sonra gelen veziri âzamlar arasında Avrupa usulü üzere ıslahat yapılmasının zarurî olduğunu anlıyanlar varsa da - İbrahim ve Koca Ragıp Paşalar gibi - bunlar da yukarıda söylediğimiz gibi hareket etmişlerdi. İşte Babıâli'den yetişmiş olan Halil Hamid Paşa hem derdi görmüş hem de tedavisine başlamış fakat rakiplerinin galebesi neticesinde kendisini kurban vermiştir.

II

On sekizinci asırda yetişmiş Osmanlı sadriazamları arasında ıslahat ve yenilik yapmak isteyenlerin en ileri gelenlerinden biri ve hattâ birincisi İspartalı Halil Hamid Paşadır; bazı eserler [1] kendisinin Burdurlu olduğunu yazıyorlarsa da (1198 muharrem 1783 M) tarihli vakfiyesinde: (Vilâyeti Anadolu'da nasiye zârı kadimim olan İsparta kasabasında) tâbiri ile doğduğu yerin İsparta olduğu gösterilmiştir. Bir kısım tarihlerin riya-

[1] Sicilli Osmanî ve Halifet ür - Rüesa Burdurlu, Hadikat - ül - Vüzera ise doğru olarak İspartalı olduğunu yazarlar.

Halil Hamid Paşanın Fransız ressamı tarafından yapıp torunlarından
Bay Hayrullahta mahfuz bulunan karekalem resmi

yetlerine göre babası İranlı Hacı Mustafa ağa ve bazılarının yazdıklarına göre de Gürcü Mustafa Ağadır, [1], Aile arasındaki ananede Hacı Mustafa Ağanın babası Ali Ağa'ya dideban oğlu derlermiş. Dideban'ın gözcü demek olduğu malumdur. Şu halde tarihlerde müstensih yanlış olarak nokta kalkmış Gözcüoğlu Hacı Mustafa Gürcü olmuş. Osmanlı tarihinde dideban veya gözcülerin bulunduğunu bilmekteyiz.

Hacı Mustafa Ağa silsilenamedeki kayda göre (1120 H 1707) tarihinde Ispartada doğmuştur; babası Ali Ağa'dır; takriben (1149 H 1736 M) tarihinden evvel beylerbeylik ile Hamid [Isparta] mutasarrıfı olan Burdurlu Çelik Mehmed paşaya intisap ederek anın maiyetinde yetişmiş hazındarı ve daha sonra paşasının vezirliği sırasında Kapıkethüdası olmuştur? Hacı Mustafa Ağa daha sonraları hayriye tüccarlarından olarak serbest yaşamıştır.

Halil Hamid Paşa, torunları elindeki silsilenameye göre (1149H 1136 M) senesinde Ispartada doğmuş olup validesi Zeyneb haımdı. Halil Hamit Paşa, babası ile beraber küçük yaşta İstanbul'a gelmiş [2] ve burada tahsil görmüştür.

Halil Hamid Efendi tahsilden sonra iptida Babîali divan kalemine alındı; Beylikci [3] yanında kâtip idi. Himayesiz ve maiyetçe darda olduğundan Eflâk Voyvodalığı kapı ketühdası İstavrakı oğluna kâtip oldu; bir müddet sonra İstavrakı oğlunun katli üzerine tekrar Babîalide eski kalemine devam etmeğe başladı. O sırada Mustafa III ün itimadını kazanarak pek ziyade nüfuz peyda etmiş olan Darbhane Emîni Raif İsmail Efendi (Paşa) nin delâletile [4] Âmedi kalemine alındı. Yedi, sekiz sene burada beylikci maiyetinde hizmet etti. Beylikci Mustafa Refet Efendi vazifesinin ehli olmadığından Halil Hamid Efendi gerek sulh ve gerek harp zamanlarında [5] üç sene kadar beylikçiliğe ait işleri muvaffakiyetle görerek çalışkanlığı, işi kavrayıp başarması cihetile büyüklerinin teveccühünü kazanmıştı [6]. Halil Hamid Efendi, (1182-1768) Rus muharebesinde

[1] Sicilli Osmanî ile Hadikat-ü-Vüzerâ Gürcü, ve Halifet-ür-Rüesa ile Cevdet tarihi İranî'dir derlerse de iki rivayetin de aslı yoktur.

[2] Cevdet tarihi, Matbaai Osmaniye tabı, C. 3, S. 133 ve ailesi ananesi.

[3] Beylikçi; Osmanlı imparatorluğu zamanında Divanı Hümayun kalemlerine bakan bir âmir olup, ecnebi devletlerle cereyan eden muahedelerin hıfz ve zaptına dikkat eder, ferman ve beratları yazdırarak arkalarını damgalar ve bundan başka devletin kanun ve nizamlarını kayıt ve tamim ederdi.

[4] Raif İsmail Efendi 1762 den 1765 senesine kadar darbhane emînliğinde bulunmuştu; Mustafa III kendisine itimat etmiş olduğundan sözü geçer ve her işi yaptırmak elinden gelirdi.

[5] O tarihte (1182 - 1768) de başlayan Rus harbi devam ediyordu.

[6] Cevdet Tarihi, C. 2, S. 132.

hacegân denilen Babîâli kalem âmirlğine yükseldi ve sonra Âmedci oldu [1].

Halil Hamid Efendinin değerli bir devlet adamı olduğu saray tarafından da haber alındı. Birinci Abdülhamid'in pek ziyade itimadını kazanmış olan Silâhdar Mehmet Efendi (sonradan sadrazam olan Karavezir) Sır kâtibi İsmail Ağa vasıtasile Halil Hamid Efendiyi tanıdı. Ve anın tavsiyesile (1193 H 1779 M) de büyük tezkireci oldu. Gerek Âmedcilik ve gerek büyük tezkirecilik hükümet merkezindeki mühim memuriyetlerdendi. Bu vazifeleri muvaffakiyetle gören bir memur Reisül Küttab'lığa namzet demekti.

Bu sırada Halil Hamid efendiyi takdir eden Silâhdar Mehmet efendi sadrazam olmuştu (1193 Şaban - 1779 Ağustos). Halil Hamid efendi de tezkireci oluşundan yedi ay sonra vezirlik verilen Abdürrezzak efendinin yerine Reisülküttab tayin edildi ve (1194 Şevval - 1780 Birinciteşrin) de de Hacı Mustafa efendiden sonra sadrazam kethüdası oldu. Sadrazam kethüdarları, sadrazamların en yakın ve en ziyade itimat ettiği iş bilir devlet adamları arasından seçilir ve devletin dahili işleriyle bizzat alâkadar olurlardı.

Karavezir denmekle şöhret bulan Sadrazam Silâhdar Mehmet paşa, 1 inci Abdülhamid zamanında kendisinden evvel sadrazam olanlar arasında en iyi iş görenlerdendi. Bu da değerli devlet adamlarını etrafına toplaması sayesinde idi. Karavezir 1781 iptidasında vefat etti. Yerine ikinci defa sadrazam olan Bolulu İzzet Mehmet paşa, sadaretinin dördüncü ayında Halil Hamid efendiyi kethüdalıktan azletti. Buna da sebep yeni sadrazamın maiyetinin, Halil Hamid efendinin nüfuzundan ürkmeleri idi. İzzet Mehmed paşa maiyetinin tesiri altında bulunduğu azlettiği kethüdanın işten uzaklaştırılmasını icabettiren hiçbir kusurunu bulamamıştı. Halil Hamid efendi yalı veya konağından her nerede isterse oturmağa mezun olarak Babîâliden ayrıldı (1781 M Temmuz - 1195 Cemaziyelahir 26) [2]. Fakat azli çok sürmedi. Üç buçuk ay sonra aynı sene şevval ayında kendisine Tersane Eminliği [Tersane levazım Reisliği] verildi; bu vazife evvelkilere nazaran daha aşağı memuriyetlerdendi.

Sadrazam İzzet Mehmed paşa maiyeti halkının ve bilhassa kayınbiraderi İsmail ağanın sözüne uyarak Halil Hamid efendi gibi değerli bir devlet adamını Babîâliden uzaklaştırmaktaki hatasını anladı. Ve yine kethüdalığa tayin etmek üzere Tersane Emni bulunan Halil Hamid efendiyi Paşakapısına çağırdı. Halil Hamid efendi geldi; Tam o sırada

[1] Âmedci; Babîâli veya Divanı Hümayundan hükümdara takdim edilecek maruzatı sadrazamın mührile mühürledikten sonra göndermekle mükellef olub devlet esrarının hep-sine vakıf idi. Âmedi kalemî bunun emrinde bulunuyordu.

[2] Cevdet Tarihi, C. 2, S. 159.

saraydan gelen memur sadrazama azlını tebliğ ile elinden mührü ve mazul sadrazamı da beraberine alarak tekrar saraya döndü. İzzet Mehmed paşa azlolunub saraya giderken yanında bulunan iradeli evrakı tekrar kethüdalığa tayin edeceği Halil Hamid efendiye vererek veda etti. Bir müddet sonra mazul sadrazamı saraya götüreren Kapucular Kethüdası Hamdullah bey tekrar Babıâliye geldiği zaman bizzat hükümdarın Halil Hamid efendiyi Kethüda tayin eylediğini müjdeliyerek rütbesine mahsus olan kethüdalık kürkünü [Hilat] giydirdi (1196 Ramazan 15 - 1782 M). İzzet Mehmed paşanın, tekrar kethüda yapmak için Paşakapısına getirttiği Halil Hamit efendiye doğrudan doğruya saraydan kürk gönderilerek giydirilmesi Halil Hamit efendiyi seven Hazine Kethüdası İsmail ağanın hükümdara tavsiyesile olmuştu. İzzet Mehmed paşanın yerine Rumeli eyaleti valisi Yeğen Mehmet paşa sadrazamlığa getirilmişti. Yeni sadrazamın hiçbir kıymeti yoktu. Ancak dört ay kadar tutunabildi. Azledilince yerine Silâhdar Mehmet ağa vasıtasıyla saraya davet edilen Sadrazam Kethüdası Halil Hamid efendi Sadrazam oldu (25 Muharrem 1197-1782 Birinci kânun).

Yeni sadrazamın sadrazamlığına âdet olduğu üzere zamanın şairleri tarafından üçyüzü müteceviz tarih söylenmiştir. Şair Sami'nin manzumesindeki şu parçalar güzeldir :

Cenâbı şehriyârı cem haşem sultânı zîşanın
Mülûkâne edaya mazhar etmiş zatını mevlâ
Görünce kentüdayı saltanatta fâtı istidad
Buyordu şanıma şayestedir bu mesnedi uzma
Hezâr ikbalile mührü hümayunu idüb teslim
Çıkınca sadra nurefşan âlem oldu mihrâsa
Hâhsanı mîkîsî (Sami) bilür ol câveri âzam
Ne hâcet hâki pâyi devletine eylemek inha
Zamire sanih oldu bu mücevher mısra-ı tarih
Umurunda muvaffak ola sadrında Halil Paşa

Gerek Sami'nin ve gerek diğer şairlerin tarihleri içinde en güzeli Ahmet Resmî efendinin:

Hamid pâşâyı âdil mühr alub sadr: güzün oldu
mısraile [میسرای] ulemadan Tefvik efendinin:

Veziri Şeh Hamid oldu Hamid pâşâyı âsaf câh.

tarihidir [1]. Halil Hamid paşanın sadaretine dair olan hattı hümayun, kendisinin evveldenberi gözde olduğunu ve hizmetlerinin beğenildiğini göstermektedir.

Sen ki Veziri âzam ve vekili mutlakımsın; seni selâmtı selâmet encamı şahânemle taltif ve teşrif eylediğimden sonra malûmun ola ki

[1] Cevdet Tarihi, C. 2, S. 355.

selefin Yeğen Mehmed paşanın hâl ve etvarı memûle muvafık zuhur etmediğinden ve senin iki defa kethüdalığında ve riyaset vesair bulunduğun hidematta mesai cemilen nûmayan olduğundan mührü hümayunumu yedi istiklâline teslim eyledim. Göreyim seni kemali istiklâl ile umuru din ve devleti aliyemi rüyet ve ocaklarım agavatı ve ricali devletimden herkesi istihkakına göre istihdama riayet ve irad ve masarifi nizamiyle beytûlmali müsliminin kuvveti esbabına ziyadesiyle dikkat ve serhaddâtı islâmiyenin neferat ve mühimmatları tekmiline ve levazımatı sâirenin tanzim ve tetmimine ve mezalim ve taaddiyatın def ve ref'i halâtına kemâli sâyü gayret idüb dâreynde aziz ve muhterem olasin ve metalibi şahânem icrasında ve kâffeî umuru devleti aliyemde müstakil olduğunu bilesin; cenâbı muvaffakül umûr, memuriyetini baysi yümnü meşfur idüb her halde tefikati aliyyesiyle şimdighedek kesbeglediğin memduhiyetin ez'afı muzâafına mazhar ve dinü devletime yarar asarı haseneyle masdar eyleye âmin [1].

Halil Hamid paşanın iktidarını bilerek anı kethüdalığında kullanan Sadrazam Karavezir Mehmet paşa, vefatından evvel kendisine hatır sormağa gelen padişaha, sadarete ehil olarak Kethüda Halil Hamid efendi ile Defterdar Hacı Mustafa efendiyi tavsiye etmiş birincisinin zeki ve faal, ikincisinin de ihtiyar ve tecrübeli olduğunu söylemişti [2]. İkinci def'a kethüdalığa tayininin doğrudan doğruya sarayın arzusu ile olması ve Kapucular Kethüdası vasıtasıyla yeni sadrazamın tayininden evvel kürk giydirilmesi Halil Hamid efendi hakkında hükümdarın teveccühü olduğunu göstermektedir.

Halil Hamid Paşa Sadrazam olduğu zaman kırk sekiz, kırk dokuz yaşlarında idi. Hattı Hümayunda kendisine istiklâl veriliyor, ocak ağaları, ve devlet ricalinden olanların her birini istihkakına göre istihdam etmesi, varidat ve masarifata dikkat ve itina, hudutlardaki kuvvetlerin, mühimmat ve levazımatın tekmil ve tanzim olunması tavsiye olunuyordu. Genç sadrazam bütün bu vesâyâyı gözönünde tutarak işe girişmişti. Hattihümâyundaki (metalibi şahânem icrasında ve kâffeî umuru devleti aliyemde müstakil) tabiri hükümdarın emirlerini bile icabında yapmayacak demektir.

Halil Hamid paşanın sadrazam olması devletin buhranlı zamanına tesâdüf etmişti. Paşanın sadaretinde yaptığı icraatı anlatmadan evvel

[1] Enverî Tarihi (Üniversite Kütüphanesi Hâlis efsadi kitapları, N. 2437, varak. 284) Enveriden naklen Cevdet Tarihi, C. 2, S. 355.

[2] Cevdet Tarihi, C. 3, S. 134.

[3] Enverî Tarihi, Halil Hamid paşa hakkında çok seneâda bulânur ve anın icraatını çok iyi tasvir eder (V. 284 - 292).

Osmanlı İmparatorluğunun dış ve iç vaziyetlerini şöyle bir gözden geçirmek lâzımdır.

III

Osmanlı İmparatorluğu, bilhassa onsekizinci asrın son yarısından itibaren sür'atle sukuta başlamış, 1774 senesinde imzalanan Küçük Kaynarca muahedesiyle Kırım elden çıkararak müstakil olmuş ve bundan başka Özü ve etrafı Ruslara terkedilib üste bir de tazminat vermeğe mecbur edilmişti. Kaynarca muahedesinin dikkate şayan maddelerinden birisi de Rusların Türkiyede münâsib görecekleri yerlerde konsolos buldurmalarının kabul edilmesi idi. Mustafa III'ün tasarruf ve müsadereler neticesinde birikirdiği paralar ve doldurduğu hazineler bu meş'um (1182 - 1768) Rus harbinde bitmiş ve bu yüzden devletin malî vaziyeti ehemmiyetli bir buhran geçirmekte bulunmuştu.

Abdülhamid I, biraderinin yerine padişah olduğu vakit (1774) altı sene evvel açılan Rus harbi devam ediyordu. Muvaffakiyetsizliğin sebebi ordunun iyi ellerde olmaması ve bir de Avrupaya nazaran askerî ıslâhatın henüz yapılamaması idi. Kaynarca muahedesinin akdinden sonra devletin her şubesinde esaslı yenilikler yapılması lâzım geliyordu; Bilhassa askerî ıslâhatın birinci safta bulunması icab ettiği kat'i surette anlaşılıyordu. Fakat 1774 den 1782 senesine gelinceye kadar sekiz sene zarfında sadrazamlığa getirilen yedi vezirden hiçbiri ordunun tanzim ve tensikine başlamamıştı. Sadrazam Karavezir Mehmed paşa diğerlerine nazaran bazı icraatta muvaffak oldu ise de o da ordu işlerine el sürmemişti. Bununla beraber sağ olsa idi daha ziyade yüz ağartacak iş görmesi çok mümkündü. Kendisi ölüm döşeginde yatarken, padişaha, kendisinden sonra iş görebilecek olan Kethüdası Halil Hamid efendi ile Defterdar Hacı Mustafa efendiyi tavsiye etmiş ve kendi muvaffakiyetinde âmîl olan şahısları sadarete namzet göstermişti.

Abdülhamid I, emniyetle iş görebilmeleri için sadrazamlara tam bir serbesti vermiş olduğu halde Karavezir müstesna olarak henüz istediği gibi bir vezir bulamamıştı. Ordunun ıslâhı ile hudutların kuvvetlendirilmesine son derece lüzum görülüyordu. Abdülhamid sadarete tayin ettiği vezirlere orduya ait işlerle hududda ki kalelerin tahkiminden ve harb levazımâtının hazırlanmasından, donanmanın tanziminden Bahsetmişti [1].

Rusyanın büyümesi, Kırım halkı gibi, Osmanlı teşkilâtında evvelce hizmet eden akıncıların yerini tutan bir kıta halkından Türk ordusu-

(1) Cevdet Tarihi, C. 2, S. 303 ve 328.

nun mahrum kalması ve bu suretle Türk ve Müslüman bir kıtanın elden çıkması türkiyede pek acı bir tesir bırakmıştı. Bundan başka Rusların yine kaynarca muahedesindeki bir madde ile Eflak ve bugdan işlerine müdahale eylemeleri ve türkiyenin münasip gördükleri yerlerinde konsolosluk teşkili ile hıristiyan tebeayı devlet aleyhine ayaklandırmak için hazırlık yapmaları, Çar İmparatorluğunun maksadını açıktan açığa gösteriyordu. Nizamsız kuvvetlerle yapılan harbin ne acıklı netice vereceğini son harb göstermiş olduğundan ve Rusyanın maksadı da âşikâr bulunduğundan orduda esash değişiklikler yapmak znrureti meydanda idi. Kaynarca muahedesinden sonra Halil Hamid paşanın sadaretine kadar geçen sekiz sene içinde ise bazı kalelerin biraz takviyesinden başka bir şey yapılmamış, her ne kadar Dârendeli Mehmed paşa sadaretinde Ziâmet ve Timar islâhatı hakkında bir nizamname yapılmış ise de o da ümidedilen tesiri göstermemişti.

Türkiyenin bu âtil vaziyetine karşı ruslar, müstakil olan Kırım işgal için fırsat kolluyorlar ve kırım da tahrikâtta bulunarak bu vasıta ile Kırım işine müdahale etmek istiyorlar ve hatta kendilerine taraftar olan Şâhin Giray'ı hanlığa getirerek Devlet Giray Han'ı kaçmağa mecbur ediyorlardı. Osmanlı hükûmeti rusların bu müdahalelerine karşı koymak istemişse de cesaret göstermiyerek ruslara karşı yumuşak yüz göstermek zaruretinde bulunan fransanın tavassutiyle *Aynalıkavak tenkihnâmesi* diye tarihlerde meşhur olan bir itilâf şeklini kabule mecbur olmuştu. Bu tenkihnâme, gûya Kaynarca muahedesinin bazı maddelerinin izahı demekdi. Bunun neticesinde Ruslar Kırımı soktukları askeri çekekçelkerdi; Fakat, buna mukabil Osmanlı hükûmeti Rusların iltizam ettikleri Şâhin Giray'ın hanlığını kaydı hayat ile kabul eyleyordu (1779 M - 1193 H). Şu halde kırım zâhiren müstakildi; Hakikatte ise Şâhin Giray Rusya himayesinde bulunduğundan Kırım da Osmanlı hükûmetinin nufuzundan ziyade Rusların maddî nufuzu vardı; Buna nazaran Kırımın Ruslar tarafından işgal ve ilhakı bir münasib zamana bırakılmış demekdi.

Osmanlı hükûmeti Kaynarca muahedesinden sonra rusların çıkardıkları müşkülâtı karşılamak ile uğraşırken karşısına bir de ruslarla ittifak etmiş olan Nemçe [Avusturya] devleti çıktı. İstanbul'da bulunan Rus ve Avusturya sefirleri, hükûmeti sıkıştırarak arzularına nail oluyorlardı. Bunlar Osmanlı devletinin şerefini kıran ticaret muahedeleri akdettiriyorlardı. Şarkdaki mevkiinin küçüldüğünü gören Fransa, Rusların Kırım üzerindeki vaziyetine itiraz ediyorsa da buna ehemmiyet verilmiyor ve hatta rusların müttefiki olan Avusturya, Osmanlılarla Ruslar arasında muharebe olduğu takdirde Eflak ile Bugdanı işgal eyleyeceğini bildirmek suretiyle Fransanın Kırım üzerindeki itirazına cevap veriyordu. Şarkta mühim

menfaati olan Fransa bu menfaatin muhafazası için bir muvazene temini maksadiyle İngiltereye müracaat etti ise de oradan da Osmanlı devletinin işine kışkırmayacakları cevabını alınca ister istemez Ruslara güler yüz göstermeğe mecbur oldu. Ve hatta Kırımın Ruslar tarafından işgalinin tasdik edilmesi için Osmanlı hükümetini bile sıkıştırdı.

•••

Osmanlı İmparatorluğunun iç işleri de pek ziyade karışıktd. Merkez emirleri memlekette yürümüyordu. Bağdad ve Mısırda kölemenler istedikleri gibi hareket ediyorlardı; Yerli ayan ve Derebeği denilen âileler meydan almışlardı; Arabistan yarım adasında Vehhâbîler faaliyette bulunub Hicaz'ı tehdide başlamak üzere idiler. Korsanlıkta bulunan garb ocakları (Trablus, Tunus, Cezayir) faidelerinden sarfı nazar devletin başına âdeta belâ olmuşlardı; Hatta bu zamanlarda yani 1782 senesinde Avusturya hükümeti evvelce Cezayir korsanları tarafından zabtedilen Avusturya gemileri için devletten tazminat koparmağa muvaffak olduğu gibi bundan sonra da korsanlar tarafından zarara uğrayan Avusturya gemileri için de tazminat istedi ve hatta Avusturyaya hudud olan yerlerden tazminat alınarak hakkının istifası için bâbüliden bir taahhüd senedi bile aldı.

Memleket dahilindeki bâzı eyâlet ve sancaklar mâlikâne tarzında Mukataa olarak evlâda intikal etmek suretiyle nüfuzlu eşhâsın ellerinde olduğundan bunların bir gâile çıkarmalarından korkularak üzerlerine varılmıyor ve yumuşaklıkla idare ediliyorlardı. Manisa havalisinde *Kara osman oğulları* Yozgad taraflarında *Cebbârzadeler* (Çaparoğlu-Çapanoğlu) Trabzon Canik (Samsun) taraflarında *Hacı Ali Paşa*, Malatya'da *Rüşvan oğlu*; Musul taraflarında *Baban hânedanı* bu cümleden oldukları gibi Suriyedeki *Cezzar Ahmet paşa* da o tarafları nüfuzu altına almıştı. Kütahyada vali bulunan Abdi paşa kaptanı mükemmel bir vezir olduğundan Canikli Hacı Ali paşa ile Abdi paşaya karşı tatlı dil kullanmak zarureti vardı. Hatta son zamanlarda bunların ikisi de hükûmete karşı yan gözle bakıyorlar ve itimat göstermiyorlardı. Halbuki Ruslara karşı yapılacak harekâta en ziyade iş görecekları ümit edilen bu iki vali idi. Halil Hamid paşa sadrazam olduğu zaman bu iki vezire karşı çok samimi hareket ederek onların tereddütlerini izale etmişti. Yeni sadrazam 1197 Rebiülevvel ibtidasında (1183 Şubat) Hacı Ali paşaya yazdığı mektubda :

"Bu kadar vüzerâ beyninde ledelhâce fazlı hak [کی الحاحه فضل - فا] ile devleti aliyyenin düşmanlarına mukabele edecek ve ârâğı saibesiyle [توای ماپیسیه] sefer ve hizada şan ve namusu saltanatı seniyyeyi tekml eyleyecek şunda bir kaç zatsız ve cümleden âla addey-

lediğim cenabınız ve birde halâ Anadolu Valisi Abdi paşa hazretleridir.» sözleri ile selefleri zamanındaki itimatsızlığı izale eylemiş idi [1].

İşte Halil Hamid paşa sadrazam olduğu zaman İmparatorluğun dış siyasetiyle iç vaziyeti hülâsa ettiğimiz şekilde idi. Bu icmalden sonra sadrazam Halil Hamid paşanın faaliyetini yazabiliriz.

IV

İlk işi.

Yeni sadrazam genç, faal [جواد], hazımlı ve aynı zamanda icraatında cecurdu; Yapdığını bilerek ve anlayarak yapardı. Maruf tabiri ile Babıâlden yetiştiği için devletin siyasetine ve Avrupadaki diplomasi cereyanlarına vakıfı. Kaynarca muahedesinin, Osmanlılarla Ruslar arasında bir mütareke mahiyetinde olup yakın bir âtide her iki tarafın çarpışacağını anlamıştı. Rusya ile müttefiki olan Avusturyanın her gün yeni yeni isteklerle hükûmeti sıkıştırdığını görüyordu; Bundan dolayı vakit kazanmak istiyordu. Askerî işlerle hudut işlerini ve bir harp ihtimaline binaen hazır bulunması için harp levazımı ve zahire tedarikini programının başına koymuştu.

İlk iş olarak Ziâmet ve Timar sahiblerinin, ziâmet ve timarları olan sancaklarda oturmalarını ve iki ay zarfında bunların yerlerine gitmelerini ilân ederek gitmiyenlerin dirliklerinin ellerinden alınarak başkalarına verileceğini tamim eyledi. Bu iş haddi zatinde pek mühimdi; Kanunnamelerde timar ve ziâmet erbabının mutlak surette dirlikleri olan sancaklarda oturmaları lâzımdı; Çünkü bir harp vukuunda bunlar derhal buldukları sancaklarda Alaybeğilerin kumandaları altında toplanırlardı. Timar ve ziâmeti başında bulunmayanlar orduya iltihak edemediklerinden kuvvet azalırdı. Halil Hamid paşadan evvel de bu iş düşünülmüş ve emirler verilmiş ise de [2] takib edilmediğinden yürümemişti. Halil Hamid paşa işleri takibden yorulmaz ve usanmazdı. Hatta Belgrad muhafızı esbak sadrazam İzzet Mehmed paşa, ziâmet ve timar mülâzimlerinden (namzed) yirmi iki neferin verilen emir mucibince mevcut olmadıklarından dolayı kayıplarını terkin eylediği sırada timarlılardan bir tanesine de kanun hilâfı İstanbula kadar gelmek üzere izin tezkeresi verdiğinden dolayı şiddetle muaheze edilmiş ve bu yolsuz hareketi hakkında divana

[1] Cevdet Tarihi, C. 2, S. 355; Halil Hamid paşa Reiss-ül-Küttâb'ından beri Ali paşa ile dost idi. Aralarında ara sıra mektublaşmalar olurdu (Kâni'nin divan ve mektublarını havi külliyyatına müracaat). Keza (Cevdet Tarihi, C. 2, S. 301) bu münasebat samimi olarak Halil Hamid paşanın vefatına kadar devam etmişti.

[2] Esveri Tarihi, Halisefendi kütüphanesi, 2447, varak, 289 ve Cevdet Tarihi Matbaai Osmanîye tab'ı, C. 2, S. 84.

vaziyeti bildirmesi ferman olunmuşdu [1]. Halil Hamid Paşa, ziamet ve timarlılardan vefat edenlerin dirliklerini alay beğilerin hile ve desise ile asıl müstehiklerine vermediklerini bildiğinden, alay beğilerin hilelerine mani olmak için vali ve sancak beylerinin nazarı dikkatini celb eylemiş ve bu hususu her tarafa tamim etmişti [2]. Halil Hamid Paşa, yeniçeri ocağının islâhını düşünmüş ve ibtida (Rebiülevvel 1197 H 1782 şubat M) tarihinde tebliğ ettiği hükümlerle ocağa kul oğlu kul olarak yeniçeri alınmak lâzımgelirken vilâyetlerdeki yeniçeri serdarları ve yeniçeri zabıtlarının (kul ne demek olduğunu bilmeyüb nâhalef [تخالف] ve ırğad makulesinden aslında ve neslinde ocaklı olmayan nicelerinden) üçert olarak beşer okka kahve ve bir mikdar eşya alarak bu gibileri yoldaş yaptıklarını ve bu suretle seleflerinin kan dökerek elde ettikleri şöhreti ayaklar altına alıp ocağın şerefine halel verdiklerini beyan ile bundan sonra o gibi halleri meçhul eşhası ocağa almamalarını uzun uzadıya izah eylemişti [3]. Bundan başka ocağa kayıt olunarak bilfiil yeniçerilik etmeyüb kışlalarda bulunmayan ve yeniçerilik iddiası ile vilâyetlerde şurada ve burada esnaflık ve kaldırım kabadayılığı ederek harb zamanında cebheye gitmeyen ocağa kayıtlı eşhasın her tarafta defterini tutturub bir muharebe çıktığı zaman o gibilerin derhal sevkedilmeleri için defterlerinin birer suretini eyaletlerden getirtti. Ve bu işi daimî surette takip ve ikmale mübaşirler ve muharrirler tayin eyledi [4].

Ruslara karşı hazır bulunmak için faaliyet:

Halil Hamid Paşa Rusya ile harbin yakında patlak verebileceğini düşündüğünden hudut işlerine pek ziyade ehemmiyet verdi; Kalelere icab eden asker, zahire ve harb levazımını bol bol doldurdu. Billhassa huduttaki kalelerin iyiden iyi tahkimine çalıştı. Bosna üzerinde Avusturyanın faaliyetini dikkatten kaçırmayarak oraları da top, cephan ve harb mühimmatı ile takviye eyledi. Bender, Belgrad, Yergöğü gibi hududdaki mühim kaleleri tamir ettirdi [4]. Bunlardan başka harb zuhurunda ihtiyat olmak üzere İsakçı, Sofya, Edirne ambarlarına zahire doldurdu. Her hangi bir karışıklığa meydan verilmemek için menzil teşkilâtını iyice tanzim etti. Eşya nakleden develerin noksanlarını ikmal ettirdiği gibi

[1] Hazinei evrak vesikaları: Mühimme defteri, 181, sene 1197 şaban - sonlarında gönderilen hüküm.

[2] Hazinei evrak vesikaları: Mühimme defteri, 182, varak. 9, sene 1198 Muharrem sonu tarihli hüküm.

[3] Hazinei evrak vesikalarından, Mühimme defterleri, N. 181, S. 144 (1197 senesi Rebiülevvelden ibtidası 1783 Şubat).

[4] Enveri Tarihi, Halis efendi kitabları, 2437 (varak. 289-290).

[5] Mühimme defteri, 181, S. 127, 135, 148, 252, 253 (1197 senesi Sefer, Rebiülevvel ve sair aylar içinde).

top beygileri de tedarik eyledi. İstanbulda Hasköy Tophanesini faaliyete getirterek Türk ve Fransız ustaların nezaretleri altında yeniden toplar dökdürdü [1].

Sedaretinin ibtidalarında tersaneyi teftiş ederek donanmanın kuvvetlenmesi hakkında kapudanı derya Cezayirli Gazî Hasan Paşa ile görüşdü; İnşaat tezgâhlarını ve mühimmat depolarını gezerek bir fikir edindi ve daha sonraları (1198 C 21 H 1784 M) donanma nizamına ve donanmanın muharebe hazırlığına dair bir kanunname yaptırdı; bu kanunnamenin üzerinde :

[*kavamini devleti aliyyenin begayet ehemmi evcebinden* (بغایت اہم و اوجندن) *olduğuna binaen istikrarına iradei hümayunim müteallik olan* (استقرارتہ ارادۂ ہایونم متعلق اولان) *bu nizamın aleddevam* (علی الدوام) *kemalile icrasına vükelâyı devlet ve erkânı saltanatım ve hususa* (وکلائی دولت و ارکان سلطنتم و خصوصاً) *memur olanlar beş vakit namaz gibi nasbı ihtimam* (نصب امتہام) *ve dikkat ideler herkim rehâvet* (و تواتر) *eder ise haveneden* (خونہ) *mâdud ve dünyada cezastı görüb ahirette dahi mehan* (مہان) *ve rûsua) ola Hattı Hümayunu vardı* [2].

Sadriazam günün birinde Rusya ile harb yapılarak Kırımın istirdadına teşebbüs edilecek olursa ne yolda hareket edilmesi lâzım geldiğini, o taraf ahvaline pek iyi vakıf olan Canikli Hacı Ali Paşadan sormuş ve cevap olarak mufassal bir de rapor almıştı. Halil Hamid Paşa, Kırım meselesi ve Rusyaya karşı yapılacak hareket hakkında Hacı Ali Paşa ile zaman zaman mektuplaşmalar yapıyordu [3].

Halil Hamid Paşa, Rusların Kafkasyada da faaliyette bulduklarını haber aldığından, devletin şark hudutlarının emniyeti için serhad beylerine talimat verdi; Çünkü Ruslar, Gürcü hanlarından Tiflis hanı Ereğli (Herâkli) hanın oğluna ve Açıkbaş hanı Sülûman'a hediyeler gönderüb bu sayede İrana ait Revan kalesinin bir heyet vasıtasıyla plânını aldırılmışlar ve toplarının tesbit edildiği noktaları resmetmişlerdi. Bu sırada İranda esaslı bir hükûmet mevcut olmayub İran ihtilâl içinde olduğundan Rusların bu cihetten büyük menfaatler elde edecekleri tabii idi. Çünkü Rusların dört beş seneden beri İrana tecavüz için hazırlandıklarını hudud valileri hükûmete bildirmişlerdi. Açıkbaş hanı Ruslara tarafdar olduğundan Revan'a inen Ruslara karşı hududumuz iyice tehdid altına giriyor demekdi. Bir muharebe olduğu vakit Rusların Tiflis hanı ve Açıkbaş hanı delâletleri ile hududu tecavüz edecekleri aşikâr olduğundan şark hududlarında bazı tertibat alındı. Bundan başka Ruslar Mâzendiran

[1] Enverî Tarihi, Hâlis efendi kitabları, varak. 298 (Bu tophaneyi Baron Dötöt açdırmış ve sonra faaliyetine halel gelmişti.

[2] Hazinei Evrak bahriye vesikaları No 3983.

[3] Cevdet Tarihi (Matbaai Osmaniye tab'ı, C. 2, S. 237, 239).

ve Azerbayçanda faaliyete geçecek olurlarsa gerek Osmanlı devleti ve gerek İranca işin vahim olacağını anlamış olan Halil Hamid Paşa Bağdad valisi Süleyman Paşa vasıtasıyla İranda ileri gelenlerin nazarı dikkatini celb etmeği de unutmadı [1].

Halil Hamid Paşa, Rusların Kırım ilhak etmek niyetiyle vaziyetlerinin şüpheli olmasından dolayı hudud üzerinde kuvvetli ve değerli vezirlerin bulunmasını münasib gördüğünden Tuna Seraskerliğine Aydoslu Mehmed Paşa tayin edildi. Ve Silistereye gönderildi. Aydoslu Mehmed Paşa o sırada hasta olduğundan şayet vefat ederse yerine kimin münasib olacağını bile düşünerek Anadolu valisi Abdi Paşa münasib görülmüşdü. Aydoslu iyi olduğundan buna hacet kalmadı ise de, Abdi Paşa hudud üzerindeki İsmail Kalesine Serasker oldu. Maamafih, Sadarazamın bu kadar gayretine rağmen henüz Ruslara karşı koyulacak vaziyet yoktu. Halil Hamid Paşanın sadareti daha bir sene bile olmamış ve pek dar bir zamanda iş başına getirilmişdi. Sekiz sene içinde yapılması lâzım gelen işi bu kadar kısa bir zamanda başarabilmek imkânsızdı.

sür'at topçuları:

Halil Hamid paşa zamanında ihya edilen sür'at topcu ocağından bahsetmeden evvel, bunun esası hakkında Fransa Hazinei Evrakındaki vesikalara göre izahât verelim.

Fransa Kırallı, Fransa Hariciye Nazarı vasıtasıyla İstanbul Sefiri *Sen Pirist'e* Türk ordusunu tanzim etmek üzere bir askerî heyeti Türkiyeye göndermek istediğini ve bunun için Türk hükümetini istimzaç eylemesini emretmiş ise de Türkler böyle bir heyetin davet edilmeden gelmek istemelerinden kuşkulmuşlar ve red cevabı vermişlerdi. Fransanın maksadı, şarkda büyümekte olan Rus tehlikesine karşı kendi menfaatlerini muhafaza için ihtiyatî bir tedbir almakdı. Kırallı, Osmanlı devletinde askerî bir islâhat yapmak ve aynı zamanda Türk ordusu hakkında malûmat elde etmek için o sırada İstanbulda bulunan Baron Dö Tott isminde, askerden diplomat olmuş bir eski zabiti bu işe memur etti. Babası Macar olan ve Osmanlı vesikalarında Tot Beyzade denilen Tot, 1733 de Fransada doğmuş, sonra Türkiyeye gönderilmişdi. Vazifesi, Türkiyeyi öğrenip Kırallı alâkadar edecek havadisler vermekdi. Dö Tott topcunun islâhı, İstanbul ve Çanakkale boğazının müdafaası ve boğaziçi kalelerinin plânlarını tanzim ve inşalarına nezaret ve yeni bir top dökümhanesi ihdası (Haliçde Hasköy Tophanesi), orduda kullanılan kayık köprü sisteminin tadili, topcu arabalarının şekli ile iştilgal ederek islâhatının semerelerini gösterdi. Bunun üzerine Osmanlı hükümeti Fransadan birtakım san'atkârlar daha istedi. Fransa hükümeti topcu çavuşu *Obert*

[1] Eaverî Tarihî, Halis efendi kitabları. 2437

kumandaşıyla bunları gönderdi. Bunlar gelince Mustafa III (17 Kânunusani 1774 - 1187 ذى القعدة) bir hattı hümayunla sür'at topçu kıt'asını teşkil etti. Osmanlı hükümeti bu suretle ilk defa olarak Avrupa usulü üzere askerî ıslahatı kabul etmiş oluyordu. Yeşil yelek, mavi şalvarlı olan sür'at topçuları Kâğıthanede talim ve terbiye ile yetişiyorlardı. *Obert* bunlara nezaret ile meşgul olurken *Dö Tott*'da yeni top dökümhanesini idare, araba tezkâlarına nezaret, bir döküm makinesi inşa, ve Boğaziçinde kaleler bina ediyordu. Bundan başka bir de riyaziyyât mektebi tesis eyledi. Top dökümhanesi Haliçte Hasköyde idi.

Bu yeni mektebde *Tott*, ve İngilizken müslüman olan *Kampel* Mustafa ağa ve bir de Türkiyeye yeni gelen *Kermorvan* adında bir Fransız ders veriyorlardı. 1775 de mekteb ümidli bir hâle gelmişti. Okmeydanında tatbikat yapan talebe grafometre kullanmayı ve müselles hesabını kâfi derecede öğrenmişlerdi. Baron *Dö Tott* memleketine döndüğü zaman mühendis Mustafa ağa onun yerine vekil kalmış ve diğer Fransız mütehassısları vazifelerine devam eylemekte bulunmuşlardı. Sür'at topçuları bir müddet sonra Abdülhamid'in zamanında lâğvedilmiş *Obert*'de Fransaya dönmüşdü.

Halil Hamid Paşa Sadrazam olduğu zaman henüz ilgasından beri çok zaman geçmemiş olan sür'at topçu ocağını daha mükemmel surette tesis etmeği kurdu. Fransız sefirine müracaatla gerek sür'at topçu ocağı ve gerek kurulacak İstihkâm mektebi için mütehassıs istedi. Eski sür'at topçularını yetiştiren *Obert* tekrar İstanbula geldi. Ve beraberinde çavuş *Granper* isminde biri de vardı [1]. Tophane Nazırı *Emin Ağanın* nezareti altında *Obert* ile *Granper* faaliyete geçdiler.

Halil Hamid Paşanın en mühim askerî icraatından birisi, sür'at topçu ocağını ihya etmesidir. Kendisinin sadaretinden evvel topçu ocağına bağlı olarak iki yüz elli neferden mürekkep bir sür'at topçu sınıfı vardı. Sadrazam bu ocağa ehemmiyet vererek mevcudunu iki bine çıkardı. Evvelce verilmekte olan on iki akçe gündeliği on beşe iblâğ etti. Ocağın ilk mevcudu olan iki yüz elli neferi sonra alınacak bin yedi yüz elli nefere zabıt ve talim çavuşu olarak tayin eyledi. Sür'at topçuları bekâr olacak ve daima kışlalrında oturacaklar ve talim görecekdiler. Bunlar için Tophane tarafında yeni kışlalar yapıldı. Ocak efradı haftada üç gün *Beyoğlu* ve *Sâdabadda* (Kâğıdhane) talim görecekler ve top talimi yapacaklardı. Bu topçu neferlerinin başlarına, diğer askerlerden ayırmak için yeşil püsküllü on iki dilimden [Terk] dikilmiş beyaz çuha başlık giydirildi. Üç sene hizmette bulunan topçuların gündelikleri yirmişer

[1] Fransanın İstanbul Sefareti Müsteşarı *Ogüst Bob* tarafından Fransa Hazinei evrakı vesikalarına müsteniden neşredilen yazı (On sekizinci asrda Fransa ve Türk askerliği). Bu makale *Bay Ahmed Refik* tarafından tercüme edilerek *Türk Tarih Encümeni Mecmussında* basılmıştır (yeni seri, Sayı. 4, sene. 1930).

akçe olacaktı. İçlerinden alil, mecruh ve ihtiyarlarına hastalığın nev'ine göre Tophane Ocağı mahlûlünden otuz akça tekaüdiye verilecekti. Bu hal seferde olursa kırk ve elli akçeye kadar çıkacaktı. Ölen sür'at topcularının yerlerine ocağa mülâzım olarak devam edenler tayin olunacaklardı. Ocağın nizam ve intizamına sadrazam bakacak ve senede bir defa yoklama yapılacaktı. Topcu ocağına bağlanmış olan sür'at topçuları, az zamanda epey mûmârese peyda ettiler. Halil Hamid Paşa ocak işlerine pek ziyade alâka gösterüb hiçbir şeylerini ihmal etmiyordu. Az zaman içinde ocak efradı arasında bir dakikada sekiz on top atan üstad topcular yetişti. Her top altı neferle idare olunuyorsa da harpte telef olanların yerlerini doldurmak için her topa on topçu tayin olunuyordu [1]. Haftada talim yaptıkları günler kendilerine iki kantar barut veriliyordu.

Halil Hamid Paşa sür'at topçularının nizamına dair verilen emirleri ve tatbik edilen usulleri bir araya toplayarak bir nizamname kaleme almıştı ki birer sureti Enverî tarihinde ve andan naklen Cevdet tarihinde vardır[2]. Nizamname on madde üzerine yazılmış olup buraya nakledilmedi.

Kırım'ın ilhakı meselesi: Sadrazamın Ruslarla karşı aldığı tedbirler, kendisinin kethüdası ve daha evvel samimî arkadaşı olan Mustafa Efendinin itirazına uğramıştı. Sadrazam kethüdası, Halil Hamid Paşanın icraatını muvafık görmeyüp beyhude yere hazine telef oluyor, düşmanın hareket etmesi mümkün değildir sözleri ile alınmakta olan tertibata aleyhdarlık ettiğinden dolayı azil edilüp memuren Erzurum taraflarına gönderilmişti[3].

Osmanlı hükümetinin maksadı Kırımın ruslardan kurtarılması idi. Ruslar ise Kırımı tamamen ilhak etmek istiyorlardı. Avusturya, rusların müttefiki olduğundan iki devletle birden harp etmek lâzımdır. Şimdiki halde bu mümkün değildi. Rusların Kırım ilhakını şark siyasetlerine muvafık görmiyen İngiltere ile Fransa ise Amerika meselesinden dolayı biribirleri ile uğraşmakta idiler. Şu halde Kırımın ilhakı şarkta menfaati olan bu iki devletin itirazını veya filen yardım suretile müdahalelerini mucip olamazdı.

İşte bu sıracı Rusya hükümeti düşüncesini file getirmeğe kalktı. Kendisinin hanlığa getirdiği Şahın Giray aleyhine el altından halkı tahrik etti. Bir kıyam neticesinde Şahın Giray kaçarak Bahadır Giray halk tarafından Han yapıldı; Fakat ruslar oynadıkları oyunu tamamlamak için bu defa Şahın Giray'ı iltizam ile asker kuvvetile Kırımı girüp tekrar Han yaptılar. Kırımı asker göndermesi Osmanlı hükümetince itirazı mucip oldu ise de aldırış edilmedi. Buna karşı Osmanlı hükümeti alenen harp

[1] Enverî Tarihi, Halis Efendi kitapları, varak. 294-295.

[2] Enverî Tarihi, Halis Efendi kitapları, S. 304, ve Cevdet tarihi, C. 2, S. 357.

[3] Cevdet Tarihi, C. 2, S. 261; Enverî Tarihi, Âtuf Efendi kütüphanesi nüshası, S. 251.

tedarikine kalkışmayup Özi tarafına biraz asker göndermiş ve Tamam kalesinin ve o havalinin muhafazası da Soğucuk muhafızı Ali Paşaya verilmişti; Fakat nihayet birtakım bahaneler neticesinde Ceneral Potemkin kumandasile sevkedilen ordu Kırım ilhak ve bir de ilhaka dair beyanname neşreyledi. Bu suretle Taman [1] Koban [2] ve Kırım rusların ellerine geçmiş oldu (1197 Şaban-1783 Temmuz). İşte Kaynarca muahedesile müstakil olan Kırım dokuz şene sonra rusların eline geçti. Hicret etmek istiyen otuzbin kişi vahşiyane katlolundu.

Kırımın ilhaki, Tükiye'de pek fena iesir yaptı. Halk hükûmete karşı iğbirar gösteriyordu. Kırımın ilhaki üzerine rusların ilhak beyannamesine reddiye olarak bir beyanname neşredilmedi; Hattâ bu ilhak dolayisile şeyhülislâm konağında akte edilen mecliste harb için müzakere cereyan ederken Rusyanın beyannamesine reddiye olarak bir beyannamenin neşri hususu görüşülürken Kaptan Gazi Hasan Paşa neşrolunması tarafını tercih ile (şimdiye kadar tehiri münasip değildi) diyerek sadrazamın gaflette bulunduğunu ima etmesi üzerine Halil Hamid Paşa cevaben (garazımız düşmana ser rişte vermiyerek baharadek ihtilâsı vakit ile tedarikâtı seferiyemizi ikmal eylemek mütaleası olup beyanname neşretmek ise düşmanı cenge davet demek) olacağını söyledi. (Ve bizl hazırlıksız yakalıyarak kendisi hazır bulunan kuvvetlerle memleketimize hücum eder mutaleasile geçen mecliste tehiri tasvip olunmuştu) sözlerini ilâve eyledi. Sadrazamın bu mutaleası üzerine Kaptan paşa (gerçi öyle münasip görül-müştü lâkin bu suretle devleti aliyye Kırım istilasını hazmetti) demek ruslarca mümkündür dedi [3]. Bu Kırım meselesinin müzakeresi esnasında Halil Hamid Paşa ile Kaptan Gazi Hasan Paşa arasında cereyan eden muhavereden aralarının iyi olmadığı görülüyor.

Kırımın ruslar tarafından işgali üzerine Halil Hamid Paşanın Fransız sefirinin tesiri altında kalarak bir protestoda olsun bulunmuş olmaması pek garip görülmektedir. Filhakika, bir protesto ve bir beyanname neşrile ittifakı tanımamak, rusların beyannamelerini reddetmek harbi dava edeceği mülâhazası galip gelerek Cezairli Gazi Hasan Peşa müstesna olmak üzere iki defa yapılan müzakerede de mukabil bir beyanname neşri geri bırakılmıştı. Osmanlı hükûmeti Aynalıkavak tenkihnemesini kabul ederken Fransanın tavsiyesile hareket ettiği gibi bu defa daruslara hoş görünmek istiyen Fransanın telkini müessir olmuştu [4]. Halil Hamid Paşa

[1] Koban nehri, bir delta teşkil ederek bir ayağı Karadenize, bir ayağı da Azak denizine dökülür. Tamam bu iki ayağın ortasındaki adanın ismidir.

[2] Karadenizin şarkı şimalisinde Koban nehrinin iki tarafı ile cenuba doğru Kabartay memleketine kadar olan vasi sahralar Koban arazisidir.

[3] Cevdet Tarihi, C. 2, S. 277 ve 280.

[4] Cevdet Tarihi, C. 2, S. 281. ve C. 3, S. 10-16.

fransızların iki yüzlü siyasetlerinden gafil olarak başladığı ıslahatta kendisine heyetler gönderen Fransa hükümetinin sözlerle Kırım meselesini yani ilhakı kabul eylemiş ve protestoda bulunmamıştı. İngiltere hükümetinin Kırım işinde tavassutta bulunmak istediği halde Osmanlı hükümetinin Fransanın da birlikte olmasını muvafık görmesi ve yine Osmanlı hükümetinin Kırımın ilhakı münasebetile ruslara senet vermesinin önüne geçmek isteyen Prusyanın tavsiyesine ehemmiyet verilmemesi Halil Hamid Paşanın Fransızlara ne kadar fazla meylettğini gösterir.

Halil Hamid Paşa vatanperver ve çok hamiyetli ve teşkilâtçı olduğundan başladığı ıslahatın henüz ilk zamanlarında iken Rusya ile müttefiki Nemçe'nin karşısına hazırlıksız çıkmaktan çekinmiş olmasında şüphe yoktur. Kırımı istirdat edeyim derken başka yerlerin de elden çıkmasından korkmuş olduğu muhakkaktır. Kendisinden iki sene sonra Koca Yusuf Paşanın Rusya ve Ayusturya ile yaptığı muharebede daha ziyade hazırlanmış olan ordunun muvaffak olmaması, Halil Hamid Paşanın ihtiyat etmekte haklı olduğunu gösterir.

Ruslar Osmanlı hükümetinin protestoda bulunmayıp Kırım ilhakını reddetmemelerinden cesaret alarak, ilhakın Osmanlı hükümeti tarafından kabul edildiğine dair bir senet istemişlerdi; Kırımın ilhakı halka pek ağır geldiğinden bu ilhakı tasdik bir ayaklanmaya sebep olur diye korkulduğundan Paşakapısı'nda toplanan heyetin müzakeresi pek gizli tutulmuştu [1]. 4 Muharrem 1198-Birinciteşrin 1783 te Şeyhülislâm konağında ileri gelen devlet adamları ile *ule ma'âlim* ve ocak zabıtlarının iştirakleriyle uzun uzadıya müzakere olmuş herkes mütalâasını açıkça söylemiş ve nihayet Rusya elçisine Osmanlı hükümetinin mûsalâhaya devamda sabit olub sulhu hozmayacağından ve Kırım meselesinin Fransa ve İngiltere devletlerinin tavassutu ile bir şekilde bağlanacağından bahisle Reisül-küttab رئیس الكتاب vasıtasıyla cevap verilmiş ise de sefir tavassutu kabul etmeyüb ya evet veya hayır diye cevap istemiş ve iki üç gün zarfında kendisine kat'i şeklin bildirilmesinde ısrar etmiştir [2]. Evvelki toplantıdan yirmi gün sonra yapılan Paşakapısı müzakeresinde Sadrazam müzakerenin serbest olduğunu beyan ettikten sonra:

(Bu iş devletimizin işidir. Bir türlü vesvese etmeyiniz. Filân şöyle söyledi filân böyle söyledi diye kimseye gücenmek yoktur eğer ben bu mecliste söylenen söz için gücenib de söyleyen kimseye nefsanîyet eyler isem Allahın kılıcına uğrayayım. Hakkı ketmedüp söylemeyen muahazei (مؤاخذه) ilâhiyyeye mazhar olur. Huzuru hakda ne şekil söyleyecek iseniz bu mecliste dahi öylece söyleyiniz. Bunda büyüklük küçüklük olmaz. Sened mi verilecek, cenkmi açılacak? bu mecliste kat (کات) olun-

[1] Cevdet Tarihi, C. 3, S. 10.

[2] Cevdet Tarihi, C. 3, S. 26 ve 35.

malıdır) demiş. Eskiden beri yapılan müzakerelerde sadrazamın fikrine muhalif mutalaa söylenmesi söyleyenin en aşağı nefyini mucib olduğu bir çok defa görüldüğünden Halil Hamid Paşa müzakerede bulunanların öyle bir zihaba kapılmamaları için bu mukaddimeyi söylemeğe lüzum görmüştü. Bunun üzerine sabık İstanbul Müftüsü Ahmed efendi:

(padişah ve anın vekili nasıl muvafık görüyorlarsa biz anı kabul ederiz) demesine mukabil sadrazam:

(efendil bu söz söz değildir; Bu madde bir kişinin reyini ile yürümez. Cümleye âit bir büyük iştir. Eğer padişahın ve benim reyimle kesilecek bir iş olsa sizlerin bu meclise davetiniz lâzımgelmezdi) diyerek kadiyi susdurmuştu. Bundan sonra mecliste herkes mütalâasını açıkca söylemiş ve devlet henüz hazırlıksız bulunduğundan işin harbsiz bitirilmesinde ittifak edilmişti. Bu sözler üzerine sadrazam:

(benim muradım sefer olmasın demek yahud muharebeden kaçmak değildir; Bir canım var, din ve devlet uğrunda feda ederim; Lâkin esbab mükemmel değil. Ben şu mesnede geleli bir sene ancak oldu; Benden evvel gelenler tahsili esbab ve tekмили tedarikâtı seferiyeye تحصیل اسباب و تکمیل کدارات سفریه kat'â mübaşeret etmediler; Sair esbab şöyle dursun ihtiyat için zehâiri seferiyeye (ذخائر سفریه) nâmile bir tane zahire dahi tedarik eylemediler; Cümledeniz bu meclisdesiniz, öyle değilmidir? Benim memur olduğum vakitlerde bir habbe zahire bir mahalle tehye (تهیه) olunmamışdı?) deyince mütalâasını hepsi tasdik ettiler. Sadrazam sözüne devam ederek:

(Memur olduğum gündenberi boş durmadım; Gece gündüz çalışarak hepimizin malûmu olan mertebe esbabı seferiyyeyi tedarik ve tehye edebildim. Hâla Seraskerlerin buldukları mahallerde ve sair ol etrafa sefer olur mülâhazasıyla ordûyı hûmayun geçecek yerlere vafır zahire cemoldu ve seraskerler ve Başbuğlar maiyetlerine gönderilmek için Varnaya top ve mühimmat gönderildi. Hâtta bir mikdarı seraskerlere ve mevakiî sâireye isal olunduğu cümledeniz malûmdur; Sadrazama barid söz söylenmez demeyüb imkânı âdisi olan tedarikâtta kusur ettim ise söyleyin; Bana şöyle söylediler deyu nefsanîyet kaydına düşersem Allahü teâla (الله تعالی) belâmı versin) demesi üzerine meclis âzaları müttefikan (sizin aslâ kusu'unuz olmadı dar vakitte bundan ziyade himmet ve ikdam olamaz) mukabelesinde bulundular. Halil Hamid Paşa bundan sonra:

(Şimdiki tedarikin düşmanla boy ölçüşmeğe kâfi olmadığını söylemek de vazifemdir. Şöyle yaptım böyle yaptım diyerek iftiharda manâ yoktur. Bakın görün ana göre meclise hitam verin) dedikten sonra defterdar para hakkında Darbhane emini Darbhane'de mevcut paraya dair ve Yeniçeri ağası Kapıkulu piyadesi hakkında söz söyleyerek, donanmaya dair de mütalâa beyan edildi [1]. Ve nihayet muharebeye taraftar olması ümid edilen Kapudanıderya Cezayerli Hasan paşa da:

[1] Cevdet Tarihi, C.3, S.37.

(ben böyle vakitte cenk münasibdir diyemem maazallah بئذ sonu fena olur. Bu babda sulhden gayrı devleti aliyeye hayırlı iş yoktur [1] demiş olmasına binaen ittifakla sulhu bozmamağa ve Ruslara sened vererek işgalin ve ilhakın kabul edildiğine karar verildi. Bilhassa bu son müzâkere halktan gizli tutulmuş ve ancak bir iki ay sonra duyulmuşdu [2].

Yeniçeri ocağının islâhına başlangıç :

Yukarda bilmünasibe söylediğimiz gibi Halil Hamid paşa Yeniçeri ocağı hakkında ocağa alınacak efradın ne suretle kayd ve kabul edileceklerini ve bir harb zuhur ettiği zaman kimsenin geri kalmayarak sefere iştiraklerini temin için bazı tedbirler almışdı. Halbuki bu kadarcık iş, nizamı bozulmuş olan ocak için kâfi değildi; Fakat yeniçerilerin islâhına kalkışmak da tehlikeli idi. Kırımın ruslar tarafından ilhakı münasebetiyle toplanan mecliste sabık İstanbul Kadısı Arabzade Sadık Efendi'nin askerinin zabt ve rabtına (خبط و ربطه) dair sorduğu bir sual üzerine sadrazam:

(Asker tertibi, zahire cemetmek ve serhadleri takviye eylemek bizim vazifemiz olup bu hususta kudreti beşer nisbetinde çalışılmaktadır; Lâkin ocaklının tedib ve terbiyeleri uhdemizden hariç olup kanun üzere ocakları ağalarına âttir. Kendilerine ruhsat verilmek bizden icrası anlardandır) diye cevap vermişdi. Mamafih sadrazam ocak işini parmağına dolamışdı. Bu müzâkere esnasında yeniçeri ocağının kırkbin tekaüt esamisi ve harbe iştirak edecek olan beşbin eşkincisi olduğu ve bu mütekaüt esaminin üçde biri ocakda olup geri kalanı şunun bunun dairelerinde bulunduğu anlaşılırdı. Hâtta Yeniçeri Ağası, mütekaüdin esamileri sahiblerinden alınarak ocaklıya tahsis edilse yirmibin nefer elde edileceğini söylemişdi.

Halil Hamid Paşa, kanun üzere yeniçeri esamisi yani yeniçerinin maaş ve hüviyyet cüzdanındaki yevmiyesi mikdarı yedi sekiz akçe olduğundan bunu az görmüş ve kimsesiz ocakda bulunan yeniçeriler bu az

[1] Cevdet Tarihi, C. 3, S. 43.

[2] Vak'anâme (ردف ٤٧), 1198 (Mâhu Muharremin 24 üncü perşembe günü dahi Paşakapusunda gerek ulemâ ve gerek rical ve gerek ocaklı bir azim meşveret olmuştur. Ve ol meşverette bulunanlar bu madde iyi olmadı deyü söylerlerdi; Lâkin maddeyi işa etmezlerdi. Bâde zeman bir ilki mahdan sonra madde merkum şuyu buldu ki Kırım adamının mukaddem olan (Kaynarca Mushhedesiyle) serbestiyet lafzı kalksın deyü vâfir akçe verüb ve devlet tarafından memhurlu sened isteyüb ve ol sened tahrir ve âmade olunub ol meşveret günü ulemaya ve rical ve ocaklıya mühürledüb Moskov keferesine verildiği şuyu bulmuştur.) (S.22) Eserde (vafir akçe verüb) kaydı ilhakın kabulü dolayısıyla senedin mübadelesinde Rus Elçisini sadrazama ve senedleri imzalsayan kapdan paşa ile Müftüzade Ahmed efendi, Reisülkütâb ve Beylikeiye ve tercümana verdiği mücevherât, kürk, çay ve Râvend gibi mutad hediyelerin halk tarafından rüşvet telâkki edilmesidir. Bu hediyelerin reddi düşünmüş ise de sefirin bunu hakaret telâkki edeceğinden korkulmuş, istemiyerek alınmıştır. (Cevdet Tarihi, C.3, S. 59).

para ile sefere gittikleri halde bir esamî elde etmek suretiyle şunun bunun yanına sığınmış olanların sefere gitmiyerek rahat ve huzur içinde oturmalarını muvafık bulmamışdı. Bunun için esame sahiblerinin isim ve hüviyetleriyle nerede bulunup nasıl hizmet ettiklerini tetkik için faaliyete geçmiş ise de bir kapıya sığınmış ve himaye altına girmiş olan esâmî sahiplerinin yaptıkları yaygara üzerine bir fenalık çıkmasından korkmuştu.

Kırımın ilhakı meselesi görüşülürken askerın bu esamî meselesi yine açılmış ve mutlak surette bu işin halledilmesi lüzumuna karar verilmiş ise de sadrazam bunun müsbet bir netice vereceğinde mütereddit idi. Maamafih tedrici surette ocak efradına faydasını göstererek yürümek istiyordu. Yeniçeri Ağası, ocak efradının bu işin kendi lehlerinde olduğuna takdir eylediklerini ve yapılacak diğer bir tecrübenin iyi karşılanacağına dair sadrazama teminat vermişti [1].

Halil Hamid Paşa, (1198 H - 1783 M) de hududlardan işe başladı. Hudud muhafızı olan mustahfiz efradın yoklamalarını yaptırarak bunlardan bir çok mahlul buldu. Ve hazineye aldı. Ocakda yoklama yaptırdı. Askerî ulufenin kırdırılarak alınıp satılmasını menetti. Bu suretle esamî iradı ile geçinen iradçıların ellerindeki esamilerin hükümsüz olduğuna ilân eyledi. Hatta ocak bazı gâni olan yahudî, her sene bu nizamsızlıktan istifade ettiğinden bu yeni nizamın hükmü olmayacağını ileri sürerek önüne geçmek istemişse de Rados'a nefyolunub orada öldürülmüştü [2].

Kapıkulu ocaklarındaki mahlullerin ^{مرد} miktarı hazinece bilinemiyordu. Bunların çoğu ocak ağaları tarafından saklanarak münhal yokmuş gibi her maaşda hazineden ulufeleri alınıyordu. Bunun için hazineden çıkan kapıkulu maaşının ancak onda biri nisbetinde elde asker bulunuyordu. Anların da bir kısmını muhtelif eşhasın himâyesinde veya maiyetinde şurada burada yaşıyorlardı.

Kapıkulu ocaklarında böyle doğrudan doğruya icraâta girişmek tehlikeli idi. Çünkü menfeati haleldar olan iradçılar ile ocak ağalarının ilk fırsatta askeri kışkırtmaları pek mümkündü. Sadrazam suiistimalin önüne geçmek için Yeniçeri ağası tayininde ağaların, sadrazama vermeleri mutad olan bir kaç yüz keseyi kabul etmedi. Ağanın da buna mukabil gerek serhad (مرحد) ağalarından ve gerek ocak ağalarından rüşvet ve para almamalarını da sıkı sıkıya tenbih etti ve hatta bu emir hilâfına hareket eden yeniçeri ağası Mahmud ağayı cezalandırıp Kul Kethüdası Yahya Ağayı Yeniçeri ağası yaptırdı.

[1] Cevdet Tarihi, C.3, S.22.

[2] Cevdet Tarihi, C.3, S.21, 83, 84.

Lâğımçı ve Hambaracı ocaklarına dâir islâhat:

Halil Hamid Paşa az çok diğer ocaklara tatbik ettiği islâhatı bunlara da teşmil etti. Bu ocak efradına mahsuldar timarlar verilmiş ve içlerinde vefat edenlerin timarları mutlaka lâğımçılığa istekli olanlara tevcih edilmek kanun olmuştu. Fakat sonraları bu usul bozulduğundan üstad lağımçılar bulunmaz olmuştu. Bu ocak efradından yirmisi her sene hıziyilyasdan حضراليس kasıma kadar münavebe ile İstanbula gelerek kâğıdhanede hambaracılığa ait mümareseler yaparlardı. Halil Hamid Paşa sadrazam olduktan sonra Rumelideki hambaracılara dâir yaptığı tamimde ilkbaharda elli kişinin talime iştirâkini emretmişdi [1]. Bu talimlerin birinde (27 Şaban 1198 (1784 Temmuz) yapılan tecrübelerde hükümdar da bulunmuştu [2].

Fransadan mütahassis getirilmesi ve Hendesehane'nin açılması:

Halil Hamid Paşanın icraâtından biri de ecnebi mütehasşislar vasıtasıyla ordunun teknik surette yetişmesini zaruri görmesi ve bunun için de Fransadan adam celbidir. Hatta sadrazam olmasından oniki gün sonra Prusyalı olup müslüman olarak Mehmed ismi verilen bir istihkâm mühendisini himâye ile kendi hazinesinden maaş tahsis etmişdi [3]. Bundan başka (1190 H 1776 M) senesinde Tersanede Darağacı tarafında bir havuz battal edilerek oraya bir hendese odası yapılmış ve bir hoca, bir kalfa (معلم، مقلد، ماولان) ve oniki talebe intihab olunmuştu. Daha sonra yine tersanede yeniden bir hendesehâne yaptırılmış ve mekteb buraya naklonulmuştu. Bu mekteb tersane mühendishanesi olup henüz kale mühendislerine âit bir müessese yoktu. Halil Hamid Paşanın sadareti zamanında 1198 [1784-1785] ve 1199 da Fransadan Dölafit ve Moniye namlarında iki kale mühendisi getirtilerek, tersaneden başka yerde mühendishane olmadığından bunların da bu mühendishanede talebeye ameliyat göstermeleri ve asıl hendese derslerini de Gelenbevî İsmail efendi ile Kasabbaşızade İbrahim

[1] Hazinesi Evrak Mühimme defteri; 181, S. 126 (1197 صفر).

[2] Cevdet Tarihi, C.3, S.85.

[3] (Fî'asıl (فی الأصل) Prusyalı olup şerefi jalâm ile müşerref olan dârendei formânü âli دارندۀ فرمان عالی hâlâ kapudanı deryâ izzetlü, rif'atlü paşa hazretleri taraflarında mukim Mehmed, fennî hendese ve hafri lağm venair sanayii harbiyyede mahir olduğuna binaen âsitanei aliyye (آستانة عالی) ve âher mahallerde emrî ferman olunaa hidemâti seniyyenin ifasında ibrazı sadakat eylemek üzere eğerci nizam verilüb lakin mezkûrun medârı maaş tesviyesi bairi tozayüdü şevki (باعث تزايد شوق) olacağı âşikâr olduğundan kendisine beher mah hazinemizden ellişer kuruş ita olunmak ve şehriyei merkume مراكمة شهرية gerek tarafımızdan ve gerek ahlâfi kıramımız vaniblerinden bir vakitte kat (کات) olunmamak üzere işbu emri şerif hazinemiz ve hazine ve divânı hümayun kalemine sebt (سبت) olduğuktan sonra sened olarak mezbur Mühendis Mehmed yedinde ibka oluamak 7 Safer 1197 (Mühimme defteri, N. 181, varak. 1).

efendinin tedris eylemeleri tekarrür etmiş ve o suretle (İstihkâm Mektebi) veya Mühendishâne) denilen yeni bir mektebin açılması Halil Hamid Paşanın zamanında olmuşdu [1]. Fransızların siyasi maksadlarını da gösteren bu teknik hareketleri izah edelim :

Kırımın istilâsını müteakib Fransa, Şarkdaki menfaatinin Rusya tarafından tehdid edildiğini görerek her ihtimâlâ karşı hazırlanmak istedi. Türkiye'yi kuvvetlendirmek suretiyle Katerina II'nin ihtirasına mukavemet edecekdi; Eğer bu tarzdaki siyasetinde muvaffak olamazsa Rusya'ya güler yüz gösterüb Katerinaya faydalı olacak bir bitaraflıkla Osmanlı İmperatorluğunun Akdenizde bulunan bazı yerlerini elde eyliyecekti. Bunun için hem Osmanlı hükûmeti tarafına bir heyet göndererek Türkiyeyi hazırlamak ve hem de Türkiyenin Mora ve Rumeli, Girit sahil ve adalarında tetkikat yaptırmak suretiyle her iki plâni için de hazırlanmak yolunu tuttu. Avrupa ahvaline dair Eflâk Voyvodası Karaca Nikola'nın 27 Rebiülahır 1197 (1783 Mart) tarihi ile hükûmete gönderdiği raporda Fransanın Türkiyeye bir miktar mühendis gönderdiği ve aynı zamanda Akdenize de yirmi otuz parça donanma sevkettiği haber alınmışdı [2]. Filhakika Osmanlı kalelerinin ne suretle tahkim ve müdafaa edileceği hakkında tetkikat yapmak üzere İstanbula gelen Fransız istihkâm zabitlerinden *Antuan Şabo* 1783 Teş'inievvelinde sadrazam Halil Hamid Paşa tarafından kabul edilerek bir bahriye coğrafya mutabassısı mühendisle *Oçakof*, Hotin kaleleri hakkında rapor yazdı Ve Çanakkale ile Soğucuk kalelerinin müdafaaası için projeler yaptı.

[1] Mühendishâne ve işçiyeye sınıfları hakkında kapudani deryâ (قاپودانی دریا) Küçük Hüseyin Paşanın (1211 H -1796 M) tarihinde padişaha arz ve takdim edilüb (pek güzeldir takrir mucibince tanzim olunsun) ibaresiyle tatbikiine karar verilen lâyiha. (Hazineci evrak bahriye kısmı, N 5849). Hüseyin Paşa bahriyedeki hendesâhânenin bahsederken bunun bir tarihçesini yapmak suretiyle bizi tenvir ediyor. Ve Halil Hamid Paşanın sadareti zamanındaki mühendislerden ve hocalardan şöyle bahseyleyor: (Badeki 1189 ve 99 tarihlerinde Françe tarafından Dölafit ve Moniye namında iki mühendis oclb olunub mersumlar kale mühendisi olmalarıyla tersaneye münasebeti yoğunca daht ol tarihte tersaneî ümireden gayri mahalde yapılmış mühendishâne olmadıgundan tersane mühendishânesinde talim eylemeleri irade buyurulub bunlar ameliyatı talim edeceklerine binson 'شاه' sâhl hendese ilmîni dahi talbiyeye (طالبيته) ifade eylemek için ulemadan Gelenbevi İsmail efendi merhum ve Kasabbagi (zade) İbrahim efendi tayin ve hala şakkisani شققیانی defterdarı İzzetü Mustafa Reşid efendi nezarete memur olmuşlar...).

[2] 27 Rebiülahır ربيع الآخر 1197 tarihi ile Eflâk voyvodası Karaca Nikola tarafından gönderilen tahrirat. Voyvoda muhtelif yerlere gönderdiği casuslar vasatasiyle Avrupa devletleri ahvaline dair aldığı malûmatı hükûmete bildiriyordu. Nikolanın Mührünün yukarısında *Karaca Nikola*, ortasında *abdâhız* عبداحیز, ve altında *Voyvodet Eflâk* terkibi ترویدت ایلدک ve 1196 tarihi yazılıdır.

Halil Hamdi Paşa yukarıda yazıldığı üzere sür'at topçu ocağı islahatı için de Fransa sefiri *Dö Sen Pirist*'den mutahassis isteyerek onun delâletiyle sür'at topçu zabitleri getirtilmişti.

Türkiye'nin Fransad'aan askerî mutahassis istemesi, Fransızlar arasında şaka gitmek arzusunu uyandırdı. Şabo heyetinden sonra 1784 martında Eransa kralı onaltıncı Lüi'nin akrabasından Dük dö Lüksemburg'un Başkâtibi murahhas olarak muazzam bir proje ile İstanbul'a geldi. Şalossier ismindeki bu kâtibi Dük dö Lüksemburg göndermişti. Dük müsaade edilirse kalabalık bir askerî heyetle Türkiye'ye gelecek, Girid veya Rados adasında kendisine nümune olarak verilecek binikiyüz kişilik bir kuvveti yetiştirecekti. Dük dö Lüksemburg projesinde Osmanlı askerinin harplerde mağlûbiyeti, askerinin harb fenlerine vukufsuzluğundan ileri gelüp düşmana yeni ve harp fenlerini bilen askerle mukabele kabil olacağını ve Fransa ötedenberi Türkiyenin dostu olmakla Fransadan bir miktar muallim asker celbiyle bu işin mümkün olabileceğini ve yeni usul top, havan, hambara dökülüp yapılmasının öğretileceğini beyan etmişti [1]. Halil Hamid Paşa, başkâtip Şalossier'i bir müddet sonra Tersane dökümhanesinde kabul ederek, Dük dö Lüksemburg'un projesini anın ağzından da dinledi. Pek cazip olan Projenin tatbik mahallinin adalardan biri olması sadrazamın şüphesini uyandırdı. Sadrazam projeyi tetkik edeceğini söylemekle beraber, nümune olarak verilecek askerinin ikiyüz olmasını beyan etti; Bu teklif projeyi kabul etmemek için bahane idi [2].

Sadrazamın bu projeyi kabul etmek istememesi Fransanın Akdenizdeki maksadını anlamış olduğundan ileri gelmiş olması muhtemeldir. Türkiye'ye daha evvel gelen mutahassis heyetin Yunan ve Mora sahillerini vesair icap eden yerleri tetkik ile planlarını yapmaları Fransa hükûmeti tarafından gizlice verilmiş bir emir iktizasından idi. Yirmi otuz parça Fransız gemisinin Akdeniz'e gönderilmek istenmesinde nazardan uzak tutulmamıştı. Üstelik bir Fransız heyeti askeriyyesinin Giride yerleştirilmesinin tehlikeli olacağı tabii idi. Zaten Kırımın ilhaki dolayısıyla halk tarafından pek de sevilmeyen sadrazamın bir askerî isyandan da korkarak buna müsaade edemeyeceği belli idi. Bâbıâli Baştercümanı vasıtasıyla sadrazam tarafından Dük dö Lüksemburg'a verilmek üzere başkâtibe gönderilen mektupta proje dolayısıyla teşekkür edildikten sonra (zât devletleri ayarında ve rütbesinde bir zatın askerî bir kı'a ile bu diyara geldiğinin emsali mesbuk) olmadığı yazılıyordu ki [3] sadrazamın tereddüdünü

[1] Cevdet Tarihi, C. 3, S. 85.

[2] Fransa hazinesi evrak kayıtları Mösyö Bob'un onsekizinci asırda Fransa ve Türk askerliği» makalesi.

[3] Onsekizinci asırda Fransa ve Türk askerliği tercümesi, S. 25.

ve Kırım Ruslara sattılar diye söylenen halkın bunu da bir dedikodu mevzuu yapacaklarından korktuğunu zannettirir.

*

Halil Hamid Paşanın Avrupadan istettiği sür'at topcuları mutahassıslarından başka bir de istihkâm heyeti gelmişti. Fransa kralının istihkâm kıtasında yüzbaşı mösyö (Dölafit Klâve) kendisinden evvel gelen Şabo heyetine iltihak etmek üzere Türkiye'ye gönderilmişti. Poâre isminde bir coğrafya mutahassısı ile beraber Dölafit 16 Mart 1784 de İstanbula geldiler. Ve bir ay müddetle İstanbul surlarını gezdiler. Karadeniz boğazının müdafaası hakkında Paris'e mühim raporlar göndermeğe hazırlandılar. Dölafit Klâve, Karadeniz sahillerini tetkika memur olarak o tarafa gitti, Zonguldak, Anapa, Gelincik, Sinob, ve Amasrayı gezdi. Yanında Türklerden bir heyet de vardı. Ve sadrazamın adamlarından biri de beraberdi. Bunlar karaya çıkmıyarak Kırım, Kefe, Yalta, Sıvastopol limanlarında gördüler. Dinyeper mansabında Uçakal ile Kılburunu, Rumeli sahilinde Varna, Burgaz limanlarını teftiş eylediler.

Dölafit Klâve bu seyahati yaparken Monniye İstanbul'a geldi. Topçu alayı çavuşlarından Granper ve Obert'de beraberdi. Obert, sür'at topcuları için ikinci defa Türkiye'ye geliyordu. Yine aynı işe memur oldu. Bunlardan başka Kıral gemileri inşaat mühendisi Lorea, mühendis muavini Durest isimindeki mutahassıslar da geldiler. Durest, beraberinde getirdiği ustalarla birlikte tersane tezgâhlarını tensik ile meşgul olacaktı. Top dökümhanesinde vazife görmek üzere topçu dökümhanesi başmüdürü Fransova Aleksî ve Betolen'in maiyetinde bir kaç kişi daha geldiler.

Dölafit Klâve bir istihkâm mektebi tesis ve teşkili için büyük gayret sarfediyordu. Bu işde kendisine muavini yüzbaşı Monniye ve coğrafya mutahassısı Puare ve Fransız süvari alayından Dömâre yardım ediyorlardı. Yeni mektebin dersleri Haliç'te bahriye tersanesinin binalarından birinde veriliyordu. Dölafit buraya her hafta perşembe ve pazartesi günleri gidiyor, istihkâm derslerinde, ilk malûmatı olmiyan talebeleri yetiştirmeğe çalışıyordu. Talebe mevcudu onbeş kadardı; Eakat sâmiin olarak da gelip dinleyenler bulunuyordu. Sınıf derslerinden başka Okmeydanı'nda Plançete ve pusla ile birlikte harita almak dersleri de veriliyordu. Mektebi görmek ve tedrisatı gözden geçirmek üzere zaman zaman muhtelif devlet adamları, sadrazam ve hattâ padişah da gelmekte idi.

Ecnebi hocalardan başka mektebin bir de ders ve idare heyeti vardı. Mustafa Reşit Efendi mektep Nazırı olup yukarıda yazdığımız gibi talebeye riyaziye ve hendese derslerini Gelenbevi İsmail Efendi ile Ka-

sapbaşı Zade İbrahim Efendi gösteriyorlardı. Mektep muhafızı Seyit Osman Efendiden başka mektebe devam edenler şunlardı:

Tersane başkâtibi Yakup Efendi, Canip Efendi oğlu Mehmet Efendi, Kasapbaşı oğlu Mehmet salih Efendi, Kumbaracıbaşı kâtibi İbrahim Efendi, Yakup Efendi oğlu Salih Salâhî Efendi, Müderris Seyit Burhan Efendi, Müderris Mehmet Efendi, Canip Efendi akrabasından Mustafa Bey, Abdürrahim Efendi, kanbur Halil Paşa.

İstihkâm mektebi hocaları, talebelerini derslerinden istifade ettirmek için fazlasiyle çalışıyorlardı. Talebeye yaptıkları takrirler Türkçeye çevriliyordu. 1785 mayısında Halil Hamid paşanın azli üzerine Mektep heyeti paşanın gayretile açılan bu mektebin ve islahatın sekteye uğrayacağından korktularsada [1] 1787 de rusya ve mültefikî olan Avusturyanın şikayeti üzerine Fransa tarafından geri çağrılıncıya kadar vazifelerine devam ettiler [2]. Avusturya imperatoru ikinci Jozef, Fransa Kraliçesi Mari Antuvanet'in kardeşi olduğundan, Antuvanetin Kral On altıncı Lüiye yaptığı tesir üzerine heyet avdet ettirilmişti. İşte Halil Hamit paşanın bu hizmeti Selim III ün yeni nizam teşkilatına esas olmak şerefini kazanmıştı.

İstihkâm mektebi derslerinin Türkçeye çevrildiğini yukarda söylemiştik. Bunlardan mühendis Dölafit'in (Usulülmaarif fi tertibil'ıdı ve Tahsinühu müvakkaten موصفاً و تصحيحه و تدریس الادر و تصحيحه موصفاً) adlı dersleri (1201 H 1786 M) senesinde Beyoğlunda Fransa elçilik matbaasında basılmıştır [3]. Yine bu cümleden olarak Fransa devleti harp gemileri rüesasından Binbaşı (Troke) nin (usulülmaarif fi, vechi tasnifi sefâini donanma ve Fenni tedbiri harekâtiha = اصول المعارف في وجه تصانيف سفائن دوننا و فن تدبير حركاتها) adındaki bahriyyeye ait diğcr bir eserde (1202 H 1787 M) de yine sefaret matbaasında tab edilmiştir [4]. Türkçeye çevrilüp basılmayanlar da vardır.

Kethüda Sait efendi, tarihinde Halil Hamid paşadan bahsederken tersanede Donanmanın mükemmel bir hale gelmesine çalıştığını yazdıktan sonra (fünûm riyaziye taallümü için hendesehane icad ve tertibi levazimile tayini üstad eylediğinden maada Fransada hendese ve hesapta mahir ve talimi sanayiî harbiyyeye kadir üstadlar) getirdiğini yazıyor ki [5] yu-

[1] Oa sekizinci asırda Fransa ve Türk askerliği makalesi şöyle diyor: (Veziri Azam Halil Hamidin sukutundan sonra 1785 mayısında heyet هیتت، mesaisinin tevakkufa uğrayacağından bir lahza korkabilirdi; fakat bu endişeler geçince işe ysmi bir gayretle başladı.)

[2] Aynı eser.

[3] Topkapı saray müze kütüphanesi No. $\frac{570}{35934}$

[4] Topkapı Sarayı Müze Kütüphanesi No. $\frac{373}{35937}$

[5] Veliddinefendi kütüphanesi Cevdet Paşa kitapları No. 70.

karıdan beri bahseylediğimiz Türkiye ve Fransa hazinesi evrak kayıtları ile de sabittir.

İktisadî Faâliyyet:

Halil Hamid paşanın dahili işlerde dikkatini celp eden bir nokta'da iktisadî Vaziyetimizdeki sukuttur. Her ne kadar daha epi zaman evvel Eyuplu Rami Mehmet paşanın sadrazamlığı zamanında (1702-1703) oda iktisadî düşgünlüğü görmüş ve buna karşı tedbir almağa teşebbüs etmiş isede muvaffak olamadan işten çekilmişti.

Onsekizinci asırda dahili emtiaya kıymet verilmeyerek hariçten memlekete giren bir çok eşya yüzünden yabancı memleketlere çok miktarda para veriyorduk. Getirilen eşya ihtiyaçtan ziyade, lüks şeylerdi. Dışarıya giden bu para akını durdurmak için iptida bir fermanla elbise giymek nizamı ilan olundu. Bunda herkesin tekellüf ve sefahetten çekinmesi ve boş yere ağır elbise yapacağım diye borca girmemesi söylendikten sonra Hindistana ve sair yerlere her sene bir çok para gittiğinden dolayı memleket için büyük zararı olan bu yolun kapatılmasiyle badema yerli mali kullanılması emir ve tavsiye olunmuştur [1]. Halkın Yerli mali olarak İstanbul'da ve Türkiyanın diğer yerlerinde çıkan İstanbul ve Engürü şalı, Bursa ipeklişi, Şam alacası elbise gimeleri ve basma, hama kuşağı ve puşiden kuşak kullanmaları kadınların Galata işi tabir olunur tel ve sırma ve kılapandan suzeni [ince işlenmiş nakış] şeyler almaları devlet ricalinden başkalarının Hint şalı samur kürk, kakum kürk ve çiçekli giymemeleri her tarafa tamim edilmiştir [2]. Halil Hamid paşa bu elbise nizamını ilan ederken bir müddet sonra yine Eski şeklin avdet edeceğini düşünerek hindistandan ve Bender Abbasdan usta ve şal dokumacıları getirmek üzere o tarafa adamlar göndermeyi de ihmal etmedi; bu suretle hem para memlekette kalacak hem de halk hind şalı gibi yapılmış eşya ve yerli malı kullanmak suretile türkiye mallarının revacı artacaktı.

* *

Sadrazamın her hususta gösterdiği faaliyet hükümdarın memnuniyetini mucip oluyordu. Bunı her üç ayda bir verilen maaş dolayısıyla mutad üzere gönderilen kürk ve Hançer gibi hediyelerle birlikte gelen fermanlar da görüyoruz. Bu fermanlardan birinde padişah Halil Hamid paşanın sadarete geldiği günden beri her husustaki faaliye-

[1] Cevket Tarihi C. 2, S. 359 ve aynı eser C. 3 S. 136

[2] Cevdet Tarihi C. 2, S. 359; Enveri Tarihi, Halisefendi kitapları, varak (296, 297) vakaname ۱۰۷۰ (Türk Tarihi Araştırma Kurumu kütüphanesinde tarih encümeninden naklolunan kitaplardan, No. 58, S. 19) bu nizamın konduğu tarih 1197 cemaziyelahr (جمادى الآخر) dir. 14 M 1783 dir.

tinden ocak kanunlarının tatbikindeki hizmetinden hudutları takviyesinden varidat ve masrafta takayyüdünden bahseylemektedir [1].

Halil Hamid paşanın azli:

Halil Hamid paşa, iki sene dört ay sadırâgzamlık etmiş ve az zamanda epi iş başarmıştır. aşağıda yazdığımız satırlardan anlaşılacağı üzere kendisi safdil olan Abdülhamid I in yerine veliaht Selimi hükümdar yapmak istiyordu, bu hususta Şeyhulislâm dürrizade Ataullah efendi, Sultan Mustafa ve oğlu Selime hürmetkâr olan vezir İsmail Raif paşa ve sabık yeniçeri ağası Yahya Ağa ile birleşmişti: Birinci Abdülhamit, haluk ve iyi kalpli bir hükümdar olup pek ziyade safdildi, kapudanı derya Cezayerli Gazi Hasan paşa, Abdülhamit üzerinde çok nafizdi, saltanat atabeyi ^{عبد} olan ve büyük hizmetler eden Hasan paşaya padişahın fevkalâde itimadı vardı. On beş senedir kaptan paşalıkta bulunan ve çok zengin olan Hasan paşanın etrafında büyük bir kütle vardı. Halil Hamid paşa, islâhati yürütebilmek için buna taraftar ve kendisine kuvvetli zahir olacak bir Padişah arıyordu. Bu da ycnilik taraftarı olan veliaht Selim idi. Halil Hamid Paşa ile Cezayerli Hasan paşanın arası çok açıktı, padişah üzerinde müessir olan Hasan paşa, sadrazam için bir engel idi. Nihayet Halil Hamid paşanın maksadı anlaşıldı ve derhal padişaha bildirildi halâ, ^{عنه} teşebbüs rivayetini Gazi Hasan paşa defterdar Ahmet Nazif efendi ve sabık şeyhulislam ^{شیخ الإسلام} İbrahim Efendi de tasdik ettiler; Halil Hamid Paşanın azledildiği aynı günde Şeyhislam ve Vezir Raif İsmail Paşa da azlolundular.

Halil Hamid paşa, 1199 cemazilevvel 18 (1785 nisan) da yeniçerilerin kubbe altında ulufelerini verip kanun üzere babialide diğer kapı kulu sınıflarının maaşlarını dağıtırken henüz maaş tamam olmadan aynı yirmisinde gece sabaha yakın birdenbire haremde yatak odasından

[1] Senki veziri azam ve vekili mutlakımsın

Seni selâmı selâmet eneamı şahanemle tekrim ^{سلام عیلهدیگیمدن} sonra malum olsun ki hizmeti celilei vekâleti kübrama ^{مدتکریم} ederek ^{خدمت جلاله وکالت کبرامه} memur kıldığından bu vakte gelince ümürü din ve devletimde sayıgayret ^{امور دین و دولتده معی و غیرت} cümleden ehem ve elzem olan ocakların kanunu kadimlerini icra ve ihyaya ^{سعی} sayı ile cümle ocaklı kullarının Hallerine riayet ve mevaciplerini vaktü zamanıyla bilazahmetin ^{بلا زحمت} tahsil ve tevzi dikkatin ve tasarrufatı hasene ^{تصرفات حسنه} ile beytülmalî müsilmine ^{بیت المال مسلمین} hizmet ve serhaddatı hakaniyyemin ^{مهرجانات خاقانیه} nizamı istihkâmlarına gayretin ve rüyeti ibadda ^{رؤیت عبادده} ve hakkaniyet veçhile hareketin nezdî humayununda ve cümleinin indinde malum ve ayandır. Bu defa kıstı vahid mevacibinin ^{فقط واحد مواجی} tevzii ile zuhur eden hizmetine ^{مورخاً} hasssa kürklerimde bir sevbi samur ^{سور} kürk ve bir kabza mücevher hançer hazinedar kulum ile irsal olunmuştur. Cenabi hakdan memuldürki zamanı devletimde dini mübine katı ^{فی} çok hayırlı hizmetlerde bulunarak ^{سایه} şahanemde olan ibadullahın rahatleriyle tarafı humayunuma daima eelbi dualarına ^{باعت} bâîs mesaide bulunmaktan hali olmayasın, gerek sen ve gerek seninle ^{بالإختاق} hilittifak din ve delotime sadıkane hizmet edenlerin iki cihanda yüzleri ak olalar âmin.

Şahin Ali paşaya gönderilen hattı hümayunda ise padişahın hiddeti pek aşikârdı; bunda (malûm olsun ki selefin makhur مقهور Halil Hamid paşa havasının galebesile salâh tarafına meyletmeyüp ve celbi mal sevdasile taşralara bakmayıp zuafâ ضعفا ve agniyânın ızırablarına ve devletimin emektar hademelerine muhassas menafii kendi etrafına tahsis ile حرمان hırmanlarına ve umur devletimi temsillette hot raylık خود رایك ile Hilafı rizayı mülûkânem nice atvarı اطوار nâ şayesteye استعاست cesareti hasebile ulema ve rical ve ocaklıklarının tenfirlerine bais olduğundan tamamı طمع hammi ve hain din ve devlet ve ezlamı اظلم ibat olmakla tebdil ve izalesi icap etmiştir)[¹]. sözlerle daha birkaç ay evvel zadarete geldiği gündenberi fevkalâde Mesaisi taktir edilen Halil Hamid paşanın, üç ay sonra makhur, haini din ve Devlet ve ezlamı ibat عباد olduğu için izalesi icap eylediği yeni sadriazama bildirilmiştir.

Halil Hamid Paşa, kendisini Geliboluya götürmeğe memur olan kapıcıbaşılardan Süleyman Ağa ile birlikte oraya gitmiştir. Geliboluda otururken kendisine Mekkei Mükerreme şeyhülharemlîği شيخ الحرم ilâvesile Cidde ve Habeş eyaleti verilmiştir. Birkaç gün içinde dairesi halkını toplayarak hareket etmesi bildirilüb kendisine memleket idarcsi hakkında bazı tavsiyelerde de bulunulmuştur [²].

senin mahalli merkuma varub küşenîğini aram گوشه نشین تمام ölman hususuna iradei humayunun müteallik olduğu malûmun oldukta senin (?) Geliboluya varub ikamet ve devamı ömrü devletim ed'iyesine ادعیه müvazabet مواظبت eyliyesin ve sen ki mübaşiri mumaileyhsin müşârünileyhi derialiyemden alıp berren بر Geliboluya isâl ve vusulünü müş'ir ilâm ve tahri-ratını اخذ ve aydet ve sen ki naibi mumaileyhsin sen dahi vecih megruh üzre hareket eylemeniz babında. (1199) Cemaziyülevvel (جمادى الاولى), bu hükümün baş tarafında derkenar olarak şu yazı vardır: (Sadri esbaki müşârünileyh cemaziyülevvelin selhinde صالح Geliboluya vusul ve ikamet eylediğini natik Gelibolu naibi elbaç Mustafa efendinin ilâmı mefhumu bâfermanı âli با فرمان عالی şerh verildi. 8 C.1199) (mühimme defteri N.183, S.18) .

[1] Cevdet Tarihi, Matbaai Osmaniye tabı C.3, S.387.

[2] Bu defa Mekkei Mükerreme şeyhülharemlîği inazamı ve Ciddeî mamure جمعه منصوره saucığı ilhakile Habeş eyaleti kenduye tevcih ve ihsan olunan sadri sabık vezirim Halil Hamid paşaya hüküm ki: Bu defa hasbel vakti velhal وال حال sen ki sadri sabık veziri müşârünileyhsin ana avatısı alıyye şahanemden Ciddeî mamure saucığı ilhakiyle Habeş eyaleti tevcih ve Mekkei Mükerreme şeyhülharemlîği dahi uhdeî hamiyetine ihale ve tefviz olunmakla memuriyetini mütazammın işbu emri âliğan ısdar ve tevcihi hükmü şerifim matviyyen مطویاً (isim yeri açık) ile irsal olunmuştur. İmdi keyfiyet malûmun oldukta dâire ve etbânı tanzim ile bir kaç gün zarfında Geliboludan hareket ve Ciddeye vusule musaraat ve badelvusul بدالوصول zabtîi rabtı memlekete mübaşeret ve hâlâ emiri Mekkei Mükerreme ile resmî ittifak ve ittihadı riayet ve tanzimi umuru lâzmede ve Cidde valiliğine mütefferi مفرعاً hidemat ve halâtın tediyeye ve temsilyetlerinde üalûbu kadim üzere ikdam ve dikkat ve haremeyni muhtaremeyni ehâliherinin vezâif وظيف ve uluvelerini vakit ve zamanile edaya mezidi sayü gayret مزيدى و غيرت ve ol havalide hüccesi müsliminin esbabı refah ve emniyetleri istihsalise bezli vüs'u takat بل وسع و طاقت oyleyüp mestur olduğun rüşd ve reviyette درويشت münafi vaz' وصى tevizden mubaadet eylemeniz babında (mühimme defteri. 183, S.19).

Halil Hamid Paşaya valilik emrinin gitmesinden birkaç gün sonra kendisinin Geliboluda bulunması hazırlık için geç kalmasına sebep olacağından hemen Bozca adaya giderek kapısını düzüp acale hareket etmesi bildirilmiş ve kendisini Mısra nakle de sakızlı Hüseyin kaptanın memur edildiği yazılmıştır [1]. Bunun üzerine Halil Hamid Paşa Bozca adaya gitmiştir. Geliboludan hükümete gönderdiği tahriratta Cidde ve Habeş eyaletine tayini üzerine İstanbulda kalan maiyyetinin kendisine iltihakta tereddüt eylediklerini yazdığından bunların (1190 h) tarihli kanun mucibince kendisine iltihaka mecbur oldukları ve tereddüt edenlerin cezalandırılması için isimlerinin gönderilmesi bildirilmiştir [2]. Diğer bir hükümde de borçlarının tediyesi için İstanbuldan bir adam tayin etmesi emir olunmuştur [3].

Halil Hamid Paşa Bozca adada hazırlanırken 1199 cemazilahir جمادى الآخر ortalarında (1785 Nisan sonlarına doğru) gönderilen bir fermanla hazırlığını tamamlamak için bir müddet daha Bozca adada kalması icap edeceğinden ve halbuki Bozca ada açık olup kendisini götürececek geminin orada barınmasına imkân olmadığından İstanköy adasında hazırlığını bitirmesi ve diğer bir emir gelinceye kadar kat'iyen hareket etmemesi iş'ar اشارة olunmuştur [4].

[1] Hala Cidde valisi sadrı sabık vezri Halil paşa idâlehuya اجماله Hükümki:

Senki veziri müşarünileyhsin bermuktazayihal senin mansubın olan Ciddeye bir an akdem vusulun lâbût لا يد idüğü vârestei kaydübeyan ve geliboluda ikamet ey'men vesilei tehirin olacağı zahir ve ayan olduğuna binâen hem n geliboludan fekki ذى rabitai karar ile Bozca Adaya gûzar ve kapun halkını ol tarafta tanzim ve tertip eylemen hususuna iradei aliyyem taalluk etmeğün mahausen işbu emri şerifim ısdar ve (isim yeri açık) ile irsal olunmuştur. İmdi seni dâirei mürettebenle Bozca adadan alıp Mısra irsale donanmâyı hümayunum kalyonlarından Mansuriye suvarisi Sakızlı Hüseyin kaptan memur ve tayin kıldığı ve senin hemen Bozca adaya gûzar ile kapun halkını ol tarafta tertip ve tanzim eylemen eshel mü-lâhaza olunduğu malumı dirayet melzumun oldukta berveçhi müharrer bila tavakkuf vusuli emri şerifimde Gelibolu kayıkları piyadelerile Bozca adaya gûzar ve bimennihi taalâق کالونو mezkûr vusulünde dâirei mürttebenle süvar ve suvb مروب memure azimete bezli iktidar eylemeniz babında. (199 evaili C) mühimme 183 s 26 aynı mealde لال donanma kaptanlarından mansuriye kalyonu kaptanı Hüseyin kaptana da Cidde valisi olan Halil Hamid paşayı Bozca adadan alıp memuriyetine gitmek üzere İskenderiyyeye götürmesi hakkında diğer bir hüküm yazılmıştır. Mühimme 183 s 26

[2] 1199 Cemaziyelahir iptidasında Halil Hamid paşanın tahriratına cevap olark gönderilen bu hükümün sureti buraya yazılmıyarak diğer fotoğraflarla birlikte yazının sonuna konmuştur. (bu hüküm mühimme defterinin N 183 s 27 sindedir.)

[3] Keza yine aynı tarihlerde gönderilen bir hükümde de (sadrzamlara mabsus Kıbrıs ve sair haslar dolayısıyla) halefi olan yeni sadrazama, sarraf ve vekilbarcına (malinin musaderesi esnasında) elde edilen dofter mucebince borcu olduğu ve bunların tesviyesi için İstanbuldan bir vekil tayini bildirilmiştir. (mühimme. 183, s. 31). Bu hükümün sureti de fotoğraflar arasındadır.

[4] Cidde valis sadrı sabık Halil Hamid paşaya hüküm ki: Sen ki veziri müşarünileyhsin bundan akdemce şerefyattei sudur شرفياتك صدور olan hattı şerifime mebni çend ruz

Bu son hüküm yani İstanköye naklile orada diğer bir emir gelmeden hareket etmemesi hakkındaki karar Halil Hamid paşanın bir tehlikeye düşeceğini gösteriyordu. Filhakika kendisi daha Bozca adada iken Cidde ve Habeş valiliğinden azil ve İstanköy adasında ikamete memur edilmiş [1] ve yerine Kandiye muhafızı Mehmed paşa tayin olunmuştur. Mehmed paşaya gönderilen hükümde Hüseyin kapdanın kalyonu Halil Hamid paşayı Bozca Adadan alıp İstanköye götüreceği ve sonrada gelip kendisini alarak İskenderiyyeye hareket eyleyeceği bildirilmiştir [2].

چند روز Bozca ada da meksükarar مکث وقرار ile dâire ve malezimeni tanzim edüp bâdehu senin rükûbuna tahsis olunan kalyon ledelvürud لودی ورود semti maksuda şıra شرع küşayı azimet olman babında emri şerifim ısdar ve irsal olunmuştur; Ancak rüyeti umuru lâzime için bir az müddet dahi tevakkufun icap edeceği ve bozca ada açık mahal olup kalyonu mezkûrus Bozca ada limanında kararı mümkün olmayacağı hasebiyle kalyonu mezkûr ol tarafa vardıkta tevakkuf ve karar etmeyüp derununa rükûp ile ol taraftan feki revabıtı تحریک مکان عزیمت ve İstanköy ceziresine tahriki sükkûnu azimet ve İstanköy vürud ile anda meksü tevakkuf مکث ووقف ve tanzimi dâirene mübaşeret ve semti maksuda azimet için mahsusı emri şerifim varmadıkça cezirei merkumedan hareketi teviz etmeyüp vürudi emri şerifimde mucip ve muktazası üzere harekete mübaderet eylemen fermanın olup işbu emri şerifim ısdar ve (isim yeri açık) ile irsal olunmuştur. İmdi keyfiyet malusun oldukta ber minvali muharrer amelü harekete ihtimam ve dikkat eylemeniz babında (mühimme defteri 183 s 31) e evasıtı 99 (1199 cemaziyelahir جمادى الاخرى ortaları).

[1] İstanköy ceriresinde ikamete memur olan sadrı sabık Halil Hamid paşa iclâlelehüya höküm: sen ki vezir müşarünileyhain çent ruz akdemce şerif elzayı sudur چند روز اقدامه سرف الی سدر olan emri âlihanında tarafına irsal olunan kalyona rükûp ile Bozca adasından (burada bir iki kelime yırtık) ve İstanköy ceziresine vusule mübaderet ve anda tevakkuf ve tanzimi dairene mübaşeret ve semti maksuda azimetin için mahsus emri şerifim varmadıkça hareket etmeyüp vürudi emri şerifimde mucib ve muktazası üzere harekete mübaderet eylemen vesayısı derç ve tastir استبرار olunmuşdı. Elhaletü hazihi لالة هذه Ciddei mamure sancığı bu defa avatıfı alıyyei şahanec ve avatıfı behıyyei şehriyaranemden sabık Kandiye muhafızı vezirim Mehmet paşa iclâlelehüye tevehh ve ihsanım olup mukaddemce şerifyâftei sudur olan emri hümayunum mucibince cezirei İstanköyde ikamet ve bundan sonra sudurı emri şerifimde mucib ve muktazası üzere amel ve harekete dikkat eylemen hususuna iradei hüsvranem taalluk etmegün hassatan emri şerifim ısdar ve (isim yeri açık) ile irsal olunmuştur. İmdi keyfiyet malümü dirayet mersumun oldukta berminvali megruh cezirei mezkûrede tevakkuf ve karar ve bundan sonra tarafına negüna emir vâsıl olursa muktazası üzere hareket (yırtık) vusu ومع وى iktidar eylemen babında. (mühimme 183, S.34) sene 99 evasıtı 99 (جمادى الاخرى).

[2] Sabık Kandiye muhafızı olup bu defa Mekkei Mükerrreme şeyhülharemlığı inzımanı ve Habeş eyaleti ilhakıyla Ciddei mamure sancığı kenduye tevehh olunan vezir Mehmed paşaya hükümü: Sen ki veziri müşarünileyhain hasbeliktiza حسب الاقتضا sana bu defa avatıfı alıyyei şahanemden şerifyâftei sudur olan hattı hümayunı mehabet makrunum mucibince Mekkei Mükerrreme şeyhülharemlığı inzıman ve bîcümle muzafatiyle Ciddei mamure sancığı sana tevehh ve ihsanı şahanem olup serian Ciddeye vusulün matlûbu cihadaranem olduğundan naşı sadrı sabık vezir Halil Hamid paşa iclâlelehüya Bozca adadan alub İstanköy: isâle ایصاله tayin kılınan kalyon sadrı sabık müşarünileyhi İstanköy çıkardıktan sonra seni İskenderiyyeye isâle mübaşir tayin kılınan dergâhu muallâ درگاه کاپوچباشلارından kaftan ağası Süleyman dâime mecduhu = دام محمد rukubuna tahsis olunan kalyonu mezkûr:

Halil Hamid paşanın Cidde ve Habeş valiliğinden azlından 4 gün sonra öldürülmüne irade çıkmış ve kapıcı başı genç Ali ağanın çuhadarlık hizmetinde bulunan bir hademesi gönderilmiş ise de paşanın müteyakkız bulunması sebebiyle bir iş görememiş ve arkasından kapdani derya Hasan paşanın adamlarından olup ifrat cesaretile meşhur olan Kara Kethüda Zade Ali Bey memur edilmiştir.

Ali Bey altı günde Bozca adaya varıp sabık sadriazamı öldürüb (17 Cemazilahir) başını İstanbula getirmiştir. Halil Hamid paşanın başı katlinden dört gün sonra yani 21 Cemazilahir pazar günü (1785 Mayıs) İstanbula getirilerek orta kapıya konulub teşhir edilmiş ve hizmetlerine mükâfat olarak kendisini öldürenlere hil'atlar giydirilip asıl katil kara kethüda zadeye kapıcı başlık rütbesi verilmiştir.

Halil Hamid paşanın yaftasında : (mugayiri rızayı hümayunu hazreti cihanbanide *جہاں بانیدہ حضرت* *مبارک رہنمای* *ہم پرین حضرت* *جہاں بانیدہ* harekete cesaret ve tamamı *جمع* hamından naşi ibâdullaha envâi zulüm ve gadrı zahir olup tertibi ceza birle mücazat olunması lâzımgelen hâinü dinü devlet azlemi ibad *عباد* sadrı sabık Halil Hamid paşanın seri-maktudır) ibaresi yazılı idi [1].

Halil Hamid paşanın başı İstanbula paskalyaya tesadüf eden pazar günü gelmiş olduğundan evvelce paşanın Eflak kapı kethüdası İstavrakî oğluna kâtiplik ettiğini de İmaen aleyhdar zümreye mensup olan bir şair, şu kıt'ayı söylemiştir :

Kâtibi İstâvraki fermasonı bed neseb
Sadri telvis eyledi mucib oldu zillete
Hâini dinü şeriat olduğun İma edüb
Geldi paskalya günü başı bâbı devlete.

Halil Hamid paşanın İstanköye hareket etmeden Bozcaadada katledildiği anlaşılıyor, bu sırada Halil Hamid paşanın arkadaşı Agrıboz valisi İsmail Raif paşa katlediği gibi sabık yeniçeri ağası Yahya ağada boğulmak suretile ortadan kaldırılmıştır. Halil Hamid paşanın başı İstanbula geldiği gün onunla beraber mazûl olup İstambuldaki yahısında oturmasına müsaade edilmiş olan sabık şeyhulislâm dürrî zade Atâullâh efendi Geliboluya sürülüp oradan hicaza gitmek üzere iken zehirletirilerek vefat etmiştir.

ile doğru Kandiyeye varub seni kalyonu mezkûre irkab ve bir'an akdem benderi İskenderiyyeye ve andan Ciddeye isale ... *کالیون* (mühimme defteri 183 N.52),99 evasıtı *کالیون*

Bir suretinde kapucubaşı kaftan ağası Süleyman ağaya yazılmış ve Halil Hamid paşayı İstanköye selâmetle isalden sonra Kandiyeden Cidde valisini alub hareketini tahriratla bildirmesi emrolunmuştur. Ve yine o mealde kalyon kapdani Hüseyin kapdana da keyfiyet bildirilmiştir. (Aynı tarih).

[1] *واقعه نامه* vak'aname S. 28 (Tarih encümeninden Türk Tarihi araştırma kurumuna verilen kitaplar arasında sahife 28).

ğını bilerek ve anlıyarak yapan bir vezir olarak gösterirler. Yaptığı işler gözönüne alınacak olursa söylenen şeylerin doğru olduğu görülür.

Kendisinin serbest düşünceli, taassuptan uzak bulunduğu anlaşılıyor, bundan dolayı katli sebeble yukarda söylenen kıt'a mutaassıp zümrenin düşüncesine tercüman olmaktadır. on sekizinci asırdaki sadriazamlar içinde devletin ihtiyaçlarını görüp bunu başarmak için çalışanların birincilerindedir. Kendisinden evvel nevşehirli Damat İbrahim Paşa, Koca Ragıp Paşa gibi değerli vezirler gelmişler ve derterleri görmüşlerse de tedavisi için lâyük olduğu ehemmiyeti vermemişlerdir. Halil Hamid paşa ise noksanları görmüş ve bunu ıslaha çalışmıştır. Bundan dolayı Osmanlı İmparatorluğundaki yenilik ve ıslahat işlerinde birinci olarak gelmemiş ise de birinci safta bulunmak hakkını kazanmıştır.

Fransız ressamlarına yaptırdığı hakikî kara kalem resimde görüleceği üzere kendisi genç denecek bir yaşta yani elli yaşında ölmüştür. Bir kaç sene daha yaşamış bulunsa veyahut Selimi hükümdar yapmağa muvaffak olsa idi Selim, III gibi ıslahatçı bir hükümdarla beraber çok iyi çalışırdı. Selim ıslahat taraftarı olmakla beraber kendisine candan taraftar olan ve işi anlıyan hakikî elemanlardan mahrumdu ve aynı zamanda halim ve cesaretsizdi, işte anın bu noksanlarını iç ve dış vaziyetleri iyice kavramış olan ve aynı zamanda işinde cesur olan Halil Hamid Paşa telâfi edebilirdi.

Halil Hamid Paşanın vefatından sonra açılan çığırda devam edilmiş ve bu başlangıç Selim III ıslahatına esas olmuştur. Hele anın Ruslarla bir harb ihtimaline karşı hazırlık yapmış olması kendisini sonradan rahmet ve hürmetle andırmıştır. Kırımı kurtarmak için açılan (1201 şavval 1787) seferinde — ki padişahı hal edilmekle korkutmuşlardı— [1] Sadriazam Koca Yusuf Paşa harbe giderken zahire ve mühimmatın Halil Hamid Paşa zamanında kal'a ve menzillere bol bol doldurulup ve hiç bir sıkıntıya maruz kalmadığını görerek (sefere ben gitmiyorum Halil Hamid Paşa gidiyor) sözile merhum hakkında kadirşinashıkta bulunmuştur [2]. Halil Hamid Paşanın zahire ve harp levazımı üç sene kadar orduyu idare etmiştir [3].

VII

Halil Hamid Paşanın azil ve katlinin içyüzü :

evvle Halil Hamid Paşanın azil ve katline dair tarihlerin kayıtlarını ve sonra da bunları tahlil ederek görüşümü yazayım.

[1] Sadriazam Koca Yusuf paşa, Kırımı kurtarmak için sefer açılmazsa tahtında duramazsın diye Abdülhamidi korkutmuştu (netayicülvukuat تاریخ الوتوعات C. 4. S. 17).

[2] Cevdet tarihi C. 3. S 136.

[3] Halifetülürressa خليفة الروسا (S. 120).

Yükarda yazılan hattı hümayunda paşanın azli anlatılırken ocaklıların sağ olanlarının esamileri ile zikredilmeyen bazı lüzumsuz ve yakışksız vaziyetleri padişahın tab'ına helecan vermiş olduğu azle sobeb olarak gösteriliyor.

Vak'anövis vasıf tarihinin zeylinde kapı kulu esamilerine taarruz etmesinden dolayı ocak tarafından ileri geri lâf olduğundan azil olunduğu yazılıyor ki hattı hümayunun birinci fıkrasındaki mutaleanın aynıdır.

Cevdet Paşa merhum ise tarihinde vasıfdan naklettiği tevile kendisinin de inanmamış olduğunu şu ibarelerden anlıyoruz:

« Lakin ber minvali muharrer mevacic tevzi olunup ta henüz devri vuku bulmadan ve rivayet olduğuna göre henüz sabah olmadan alelacele mührü sadaretin istirdat olunması mizan fikre vurulsa fevkalâde ve ehemmiyet verilecek surette bir hadisenin neticesi olmak lâlmügelir. Bu hatırayı bazı rivayeti mevsuka dahi tasdik eyler) diyor [1].

Sonrada, evvelce verilen tensik kararı ocak halkı içinde terakkili yani zam görmüş yeniçerilerin dört yüz kese tutan meveciplerinin kesilmesi asker arasında dedi kodu uyandırdığından bu hali yeniçeri agası Ahmet Ağa Defterdar Nazif Efendiye o da bilvasıta padişaha arzylediğinden azil edildiğini ve Hattı Hümayundaki Helecan tâbirinin bu rivayeti teyid eylediğini yazıyor.

Dercivakayı «درج الوقایع» ve kethüda Sait Efendi tarihleri de sadrazam Halil Hamid Paşanın ocakları tensik ve ulûfeye müstehak olmaları isimlerini terkin ve askeri vazifeleri ehil ve erbabına tevcih gibi muhataralı bir işe teşebbüs ile bu hal yeniçeri kodamanlarının ve bilfiil ocak hizmetinde bulunmayanların işine gelmemiş olduğunu ve ağalarının eski Şeyhülislâm İvaz paşazade İbrahim Beye müracaat ile ne söyledilerse söyleyip anında bir tezkere ile meseleyi padişahın kız kardeşi Esmâ Sultana bildirdiğini beyan ediyorlar. Tekrar Şeyhülislâmlık makamını elde etmek isteyen İbrahim Bey Esmâ Sultana gönderdiği tezkirede:

(Sadrazamın ulûfei askeriyyeyi tenkihten muradı yeniçerileri ayaklandırıp tecdit saltanat ettirmektir) demiş ve bu söz Abdülhamidin pek ziyade itimat ettiği, saltanat Ata Begi «آتا» ve sadrazamın hazını olan kapudanı derya Cezayerli Hasan Paşa ile Abdülhamidin cariyyeden doğan kızının kocası Defterdar Nazif Efendi taraflarından da tasdik olunması Halil Hamid Paşa malûm akibete uğramıştır.

İşte tarihler Paşanın azline sebep olarak yeniçeri kıyamından korkulmuş olduğunu ve katline sebep olarak ta çok miktarda parası ile son zamanlarda irtişaya meyil ve hırs ve tamamı ve bazı mukataatı vakfa tahvil ettiğini yazmaktadır.

[1] Cevdet Tarihi, C. 3, S. 130.

Vaziyeti tahlil edelim: Birinci Abdülhamit iyi kalpli bir hükümdardır iş görülmesini ister, fakat aciz ve zavallı olduğundan etrafındaki zümrenin tesir ve telkininden kurtulamazdı. Abdülhamidin üzerinde en nüfuzlu şahıs Kaptan paşa yani Cezayerli gazî Hasan paşa idi, Çeşme mağlûbiyetinden sonra boğazı tehdit eden Ruslara karşı Çanakkaleyi müdafaa ve Rusların eline geçen adaları almağa muvaffak olan bu büyük vezir Abdülhamid zamanında saltanat Ata Begi olmuştu. Hükümdarla serbest görüşürdü; hstahğında hükümdar kendisini ziyarete gelmişti, Abdülhamit saltanatta kalışını Cezayerliden bilirdi. Yapmış olduğu birçok hizmetlerden dolayı halkca pek ziyade sevilen bu vezir her zaman elde etmesi mümkün olan sadarete gelmek istemiyerek kaptan paşalıkla bütün devleti idare etmenin yolunu bulmuştu [1].

Gazî Hasan paşadan sonra Abdülhamidin, veliaht iken bir cariyeden doğarak ahretlik Hanım diye maruf olan kızının kocası defterdar Ahmed Nazif efendi geliyordu: Ahmed Nazif ile babası Selim ağa, padişaha bu yakınlık dolayısıyla çok ileri gitmişlerdi. Her ikisi de padişahın hafiyesi idiler.

Cezayerli Hasan paşa ile sadrazam Halil Hamid paşanın arası iyi değildi. sadrazamlara sözünü geçirmeye alışmış olan Hasan paşa, Halil Hamid paşaya aynı suretle nafiz olamadı, faaliyeti ve iş bilirliği sebebiyle sadrazam vaziyete hakimdi. İlk zamanlar araları iyi olan bu iki vezirin Kırımın ilhaki dolayısıyla vaki müzakerelerde aralarının iyi olmadığı görülüyor; Zaman geçtikçe bu gerginlik artmıştı.

Halil Hamid paşanın azlinden bir ay evvel Cezayerli Hasan paşa otuz kırk gün süren uzun bir hastalıktan dolayı yatmıştı. sadrazam hekimler gönderüp hastanın sıhhati hakkında haberler alınmaya devam etmiş ve ihtiyar kaptan paşanın akşamlık sabahlık olduğunu öğrenmişti. sadrazam Kaptan paşanın konagının etrafına yirmi otuz gözcü koyup anın vaziyetini tarassut etmekte ve bir an evvel ölümünü beklemekte idi.

Bu sıralarda Abdülhamid, Hasan paşayı konagında ziyaret ettiği zaman kaptan paşa sadrazamın gözcülerinden şikâyet eylemiş ve bir eserin rivayetine göre bu şikâyet üzerine Halil Hamid paşa sabahleyin yatağından alınarak azil olunmuş ve Hasan paşa hasta, hasta saraya getirilerek yeni Sadrazam gelinceye kadar Kaymakam tayin kılınmıştır[2]. Halil Hamid paşanın böyle bir şikâyet üzerine derhal azil ve katledilmesinin doğru olamayacağı tabiidir. Bu ziyareti müteakip sadrazamın azil edildiğini o zaman gören ve yazan vak'aname sahibi söylüyor. Bu

[1] Halil Hamid Paşadan sonra sekiz ay kadar Şahin Ali paşa sadrazamlık etmiş ve andan sonra Gazî Hasan paşanın kethüdası iken beş ay evvel vezirlikle Mora valisi olan Yusuf Paşa sadrazam olmuş ve efendisi Hasan paşa yine kaptan paşa olarak kalmıştır.

[2] Vakayiname, S. 27.

ziyaret meselesile eski şeyhülislam İbrahim bey veya Ahmed Nazif efendinin hal işini Esmâ sultana bildirmeleri birbirini tamamlayan şeylerdir.

Halil Hamid paşanın bir yeniçeri isyanile Veliahd ولی عهد Selimi hükümdar yapmak istemesi duyularak keyfiyet hem İbrahim bey hemde Ahmed Nazif efendi taraflarından Esmâ sultana bildirilmiş Esmâ sultan da kendisini ziyarete gelen padişaha ağlayarak vaziyeti anlatmıştı. Bunun üzerine Abdülhamit, hasta bulunan kaptan paşayı da hatır sormak vesilesile görüp işin hakikatini anlamış ve saraya dönmüştü. Hatta padişahın kaptan paşayı ziyarete geldiğini haber alan Halil Hamid paşa da Hasan paşayı ziyaret etmek istediği halde kaptan paşa özür bahane ederek sadrazamı kabul etmemiş ve o gece sabaha karşı Halil Hamid paşa azil ve nefyolunmuştur^[1].

Bu neticeye göre Hasan paşa, İbrahim bey, Nazif efendi, Abdülhamidin haledileceğini düymuşlar va tam zamanında yetişmişlerdir. Sadrazamın kaptan paşa konağının önüne gözcü koyup hastalığını öğrenip ölümünü beklemesi nazarı dikkati celbediyor; lakin mukadder akıbet genç sadrazamı alıp ihiyar veziri bırakıyor.

Selim III hükümdar olduğu zaman onsekiz senedenberi kaptanpaşalıkda bulunan Gazi Hasan paşayı Halil Hamid paşanın katline sebep olmasından dolayı azil^[2] ve hatta Nazif efendi ve babası Selim ağagibi öldürmek istemişse de, evvelki hizmetlerine nazaran dedi kodaya meydan vermemek üzere İsmail Kalesi Seraskerliği ile İstanbuldan çıkarılmış ve hatta biran evvel hareketinin kendisi için iyi olacağı dadostları tarafından, kulağına söylenmiştir. Hasan paşa beş bin kadar maiyetiyle hareketi günü Kâğıthane İmrâhor köşkünâ gelmiş olan yeni padişahın önünde geçit resmi yapmış kendisine kürk giydirilmek üzere köşke davet edilmiş ise de (daha bir hizmetimiz sebkât etmedi inşaallah hizmet eder ve naili iltifat oluruz) diyerek ve yakalanıp öldürülmesinden korkarak özür عنذر dileyüp sür'atle gidip askerlerinin arasına katılmıştır^[3].

[1] Vakansme, S. 27.

[2] Sultan Selim (Halil Hamid paşa maddesinde zımedhal bulunan Tersane Emini Hacı Selim Ağayı ve oğlu olan vezir kethüdası Nazif efendiyi idam ettirdiler. Kapudanı derya Hasan paşa dahî bu cümleden ise de mesbukulhizme مرسوم الخدمه gazi bir vezir olduğundan yalnız azilile iktifa... Netayicülvukuat, نتائج الوصيات C. 4, S. 22.

[3] (... Hatta ol asrı idrak edenlerden menkuldür ki müşarünileyhin dâiresi halkı dört beş bin kişiden mürekkep olup İstanbuldan hareket eylediği gün Sultan Selim Hazretleri Kâğıthane köşkünden alayı temaşa buyurmuşlar, Kasrı hümayun hizasına geldiğinde müşarünileyh zemin bûs زمین بوس ve temenna olduktan sonra âdeti asr عادت عصر üzere kürk giydirilmek için derunî kasra درون قصر davet olunduktan (daha bir hizmetimiz sebkât etmedi inşaallahu taalâ انشاءالله تعالى hizmet eder ve naili iltifat oluruz) diye atını sürüp derhal elbisei resmîyesini seferî kıyafete tahvil edüp askorinin içine karışmış ve tekrar davete

Ahmet Nazif efendi ile babası Selim ağanın vaziyetlerine bakalım; Yukarda söylediğimiz gibi Ahmet Nazif efendi Abdülhamid 1'in veliahtlığı zamanında bir cariye'den doğup hükümdar olduğu zaman sultan ilân edilmeyen kızı ahretlik hanım denilen Dürrü Şehvar hanımın kocasıdır. Babası Selim ağa ise İran muharebesinde esir edilip Reisülküttab Kastamonulu Mustafa efendinin kölesi idi. Sonradan bazı devlet işlerinde bulunmuş Abdülhamid 1'in hükümdarlığından itibaren ikbal yüz göstermiş Darbhane, Mutbah, Tersane Eminliklerinde hizmet etmişti. Nazif efendi ise, karısı Dürrü Şehvar hanım sâyesinde yüksek mevkilere çıkmış Çavuşbaşı, Defter Emini, defterdar Sadırazam Kethüdası olmuştu. Abdülhamidin hafiyeesi olan bu iki adam Halil Hamid paşanın istiklâline sed çekmek isteyenlerdendi [1]. Hatta bunların şımarıklıkları hâimleri olan padişahcada malû olduğundan bazen azil ve bazen nasihat ile kendilerini ikâz ederdi [2].

Hacı Selim Ağa, Halil Hamid paşanın Yeniçerileri ayaklandırarak Veliahd Selim'i hükümdar yapacağını Yeniçeri ağasından duyarak oğlu Nazif Efendiye bildirmiş o da zevcesi Dürrüşehvar vasıtasıyla, Esma Sultana haber vermiş ve nihayet bu vasıta ile iş duyulmuş. Bundan başka Haşan paşa ile eski şeyhülislâm شیخ الإسلام da bu rivayeti teyit etmişlerdi [3]. Selim III bu meseleden dolayı baba ile oğla karşı kin beslemekte idi. Bundan başka Selim veliaht iken bir gün Hünkâr Çuhadarı Hüseyin ağa ile odasının penceresinden görüşürken görülmüş ve Selim ağa vasıtasıyla bu pencere kapatılmış; hatta Sultan Selim, kendisinin yegâne eğlencesi bu pencere olduğunu söyliyerek Selim ağadan kapatılmamasını rica etmiş ise de Selim Ağa; kapatılmasını padişahın irade eylediğini beyan ile bir rivayette sertce mukabelede bulunmasından dolayı Sultan Selim bunu da hazm ile zamanını beklemişti [4].

Selim III padişah olunca bir gün Tersaneyi teftiş ederek gûya ikmalini birkaç defa ihtar ettiği kalyonun halâ bitmemiş olmasından dolayı Tersane Emini Selim Ağayı çağırarak hemen idam ettirmiş ve muharebe dolayısıyla cebhede bulunan Sadırazam Kethüdası olan oğlu Ahmet Nazif efendiyi de ordudan getirtilip bir müddet mallarını müsadere edinceye kadar kendi evinde bir odada hapis[5] ve sonrada sarayda orta kapuda öldürülmüştür (26 Haziran 1789 - Ramazan 1203).

teşebbüs kılınmış ise de ol vakte kadar karşıki dağda askerinin önünde gitmekte idüğü müşahede olunmuştur. Revîşî hale ve bu rivayete bakılınca anın hakkında dahî sui kâsd melhoz olduğu...) Netayieül vukuat, تاریخ و لوغات C. 4, S. 22-23.

[1] Cevdet Tarihi, C. 4, S. 247.

[2] Cevdet Tarihi, C. 4, S. 272.

[3] Cevdet Tarihi, C. 4, S. 270.

[4] Vakanâme, وقایعنامه S. 64 ve Edib Efendi Trihi, 1203 Râmâzan vakayii.

[5] Netayie-ül-Vukuat, C. 4, S. 22; Cevdet tarihi, C. 4, S. 271.

Netayic - ül - Vukuat ve Cevdet Tarihleri Halil Hamid paşa katlinde elleri olduğundan dolayı katil edildiklerini yazdıkları gibi [1] Vasıfda tarihinin basılmamış olan kısmında zahiri birtakım sebepler beyanından sonra (bazı esbabı hafiyye dahi var ise zahir binyanı avamdan (ظاهر بیان عوام) mestur olup havassı nasa (خوایص ناس) malûmdur) diyerek [2] meseleyi kapalı geçmiştir.

VIII

Yukardanberi yazılan şeyler Halil Hamid Paşanın Selimi hükümdar yapacağı kanaatini veriyor; Ve bugün de torunları arasındaki anane de bu işe kurban gittiği hakkındadır. Halifet - ül - Rûsa'da kendisine isnad olunan kabahatten beri olduğunun sonradan anlaşıldığını yazılmaktadır; bu kabahattan maksat hükümdarı hal مع meselesidir [3].

Bir de Halil Hamid Paşanın arkadaşlarına bakalım:

Halil Hamid Paşanın düşmesiyle beraber aynı günde Şeyhülislâm Dürrizade Ataullah efendi azlolunup, Ağrıboz valisi vezir İsmail Raif Paşanın vezirliği ref ediliyor ve sabık Yeniçeri ağası da boğuluyor.

Şeyhülislâm'ın azline zâhiri sebep, sadrazam ile aralarındaki birlik dolayısıyla ona kavuk sallaması ve ikaz eylememesidir [4]. Atâullah efendi azledilince ilk zamanlarda İstanbulda yahsında oturtulmuş fakat sonradan Halil Hamid Paşanın öldürülüp başı İstanbula geldiği gün Taife تائفه sürülmesine irade çıkmış ve o gün kara yoluyla Geliboluya gönderilmiştir.

Sabık Şeyhülislâm Geliboludan gemi ile hareket etmeden evvel orada vefat etmiştir [5]. Tercümei halini yazan eserlerde istiska illetinin hareketi تسمیه ile artmasından dolayı vefat eylediğini yazıyorlar [6] Fakat, Vakaname (Geliboludan Mısır'a gitmek üzere iken bir rivayette zehirlenip merhum olduğu şuyu bulmuştur) kaydile bize Halil Hamid Paşanın azlindeki maksadı ve bu işde Ataullah efendinin sadrazamla beraber olduğunu göstermektedir. Ataullah efendinin vefatı (6 Haziran 1785.- Receb 1199).

Gelelim İsmail Raif Paşaya; İsmail Raif Paşa küçük yaştanberi hükümet merkezinde ve Divan kaleminde yetişerek verilen işleri başarmış,

[1] Vasıf tarihinin zyli, Halis Efendi kitapları, N. 2366, varak. 8. b; ve Cevdet tarihi, C. 4, S. 273.

[2] Helifet-ür-Rüesa, خليفة الرؤسا, Halil Hamid Paşanın tercemei hali.

[3] Kethüda Said efendi Tarihi (Tarihi Sultan Selim), Veliyyüddin efendi Kütüphanesi Cevdet Paşa kitapları, N. 70.

[4] Vasıfın basılmamış nushası ve Cevdet tarihi, C. 3, S. 130; İlmîye Sâlnamesi, S. 551.

[5] Vakaname وقصه نامه, S. 28 ve Devhatülmeşayih دولة المشايخ, S. 108.

[6] Devhatülmeşayih ve Cevdet Tarihi, C. 4, S. 253; İlmîye Sâlnamesi, S. 551.

faal ^{دولت} ve ince fikirli bir devlet adamı idi. Darphane Emini ve Reisülküttap olmuş ve bu hizmetlerde uzun müddet kalmıştı. Kendisi Mustafa III'ün itimat ettiği kimselerden olup bu padişah zamanında çok nüfuz kazanmıştı [1]. Halil Hamid Paşa daha kalem efendisi iken o tarihte yıldızı parlak olan Darphane Emini İsmail Raif efendinin himayesile Divanı Hümayun Amedi ^{کاتب} kalemine alınmıştı. Halil Hamid Paşa bu iyiliğinden dolayı kendisine minnettardı. İsmail Raif efendi (1190 H - 1776 M) de Reisülküttap hizmetinden azlolunarak Kıbrıs nefyolunmuştu. Bir müddet sonra Mısır valiliğinde değerli bir vezirin bulunmasına lüzum görüldüğünden İsmail Raif efendiye vezirlik verilerek Mısır'a gönderilmişti (1192 H - 1778 M).

İsmail Raif Paşa, Sultan Mustafa'nın çok lutfunu görmüş olduğundan annin oğlu veliahd Selim'e hürmet ederdi. Abdülhamid, İsmail Raif Paşayı hiç sevmezdi. Bu sevmemeklik ya kıbrıs nefyini icap ettiren halden [2] veyahut Mustafa III. ile oğlu Selim'e karşı olan rabitasından ileri geliyordu. Cevdet Paşa merhumun, Raif Paşa hakkında (sebebi hafi ile tab'ı şahane mütegayyır) demesi bu ikisinden biri ile izah edilebilir. Kendisinin Kıbrıs'a sürülmesine sebep olan şey hükümdara Kırımın tekrar devlete bağlanması mümkündür dediği halde buna muvaffak olmamasıdır. Tarihce malûm olan bu hâdisenin sebebi hafi olamayacağı tabiidir.

Sultan Hamid'in Raif Paşayı sevmediğini bilen Halil Hamid Paşa iyiliğini gördüğü bu veziri gizlice himaye eyleyordu [3]. Bu himaye, evvelce Halil Hamid Paşaya yapılan bir iyiliğe mukabele olacağı gibi aralarındaki gizli bir maksada da atfolunabilir. Nitekim Halil Hamid Paşanın azli günü Raif İsmail Paşa'da azledilmiş, mali müsadere olunmuş ve vezirliği üzcrinden alınmış ve hattâ öldürülmesine de irade çıkmıştır. Abdülhamid, Raif İsmail Paşayı sevmemekle beraber Halil Hamid Paşa sadrazam olmadan beş sene evvel vezir yapmış, İstanbula sokmayarak valiliklerde kullanmıştı. Bunun sadrazamla beraber derhal aynı felâkete uğraması, sultan Selim taraftarı olan bu vezirin iclâs ile alakası olduğunu gösterir; Zaten Cevdet Paşa merhum da Raif Paşanın tercemei halinde katline sebep olarak Halil Hamid Paşaya isnat olunan kabahatte beraber olmalarını söylemektedir [4].

[1] Cevdet Tarihi, C. 3, S. 137.

[2] İsmail Raif Paşa Reisülküttap iken, İstiklâl verilmiş olan Kırımın yine devlete iadesi mümkündür diye Abdülhamidi kandırması, Rus sefiri böyle bir şeye yanaşmamış ve işini yürütmek için red cevabı da vermemişti. Rus Sefiri Reis efendiye, o da padişahı kandırması tabii iş olmayınca Raif Paşa azlolunup evine dahi uğratılmadan Kıbrıs'a sürülmüştür. [Müriittevarih = ^{مری'التواریح}] umumi kütüphane.

[3] Cevdet Tarihi, C. 3, S. 130.

[4] Aynı eser, C. 3, S. 137 - 138.

İsmail Raif Paşanın, Halil Hamid Paşanın azli günü vezirliği kaldırılıb malı müsadere olunmuş ve kendisinin Kıbrıs adasına sürülmesine irade çıkmış, giden Mübaşir Paşayı (odine مودينه) palangasında bulub aldığı emri kendisine tebliğ etmiş ve beraberce Petriç (Osmanlı idaresinde iken Serrez sancağının kazalarındandı) kasabasına gelmişler arkadan Halil Hamid Paşayı öldüren Kara Kethüdazade Ali Bey diğer bir fermanla yetişerek kendisini o kasabada boğmuş ve başını İstanbula getirmiştir [1].

Raif İsmail Paşanın başı (10 Receb 1199, 1785) de İstanbula gelmiş teşhir edilen yaftasında: (Mora'da fakir ve fukaraya zulüm ve taaddisi olup ve Belgrad gibi cesim serhad Benderimde Ocaklımı biribirine düşürüp mugayiri rızayı hümayun harekette bulunmağla cezası tertibi lâzım gelen İsmail Raif Paşanın seri maktudır) ibaresi yazılmıştır [2]. Paşanın Mora valiliği (Şevval 1196, 1782 M.) senesinde ve Belgrad muhafızlığı da (1198 H. 1784 M.) de olup kendisine isnad edilen şeyler epey zaman evvele aittir. Bundan başka Süleyman Faik Efendi, Sefinet-ür-Rüesa'sında (Moraya seyahatim esnasında ol canibde hüsnü sulûk ve harekâtı biddefet samia gūzarı abdi pūr kusur مودينه ماعنه كذا و غيره قصور) diye senasında

[1] Lefkoşe Kadına ve sabık Agriboz muhafızı olup vezareti refiyle Kıbrıs cezaresine nefyi ferman olunan Raif İsmail Paşayı cezaresi Kıbrıs isale mübaşir tayin olunan dergâhu âli gediklulerinden (isim yeri açık) Zide mecdökiya hüklüm.

Bu defa paşayı mumaileyhin tuğ ve saucağı ref وبع وبع ve bilcümle emval ve eşyasının caibi miriden zabt ve temhürine ve kendisinin Kıbrıs cezaresine iclâ'sına اجملا iradei aliyyei şahnem-tsallük eylediğine binaen emvalinin zabtı babında maliye canibinden isdar olunan diğer evamiri aliyyem mucibince diğer mübaşir tayin ve tesyir olunmağla sen ki gedikluyn mumaileyhsin sen dahi paşayı mumaileyhi cezaresi mezkûre isale hassatan mübaşir tayin olunmağla paşayı mumaileyhi kangî mahalde tesadüf edersen istiahab ve münasib sefneye irkâb ve doğru Kıbrıs cezaresine isal ve irsale mezid dilkat ve ikdam eyliyesin ve sen ki mevlanayı mumaileyhsin paşayı mumaileyh ledelvusul لدى الوصول cezaresi mezkûrede bir münasib mahalde ilcemet ettirüb vusulini mübaşiri mumaileyh ile derialiyeme ilâma müsaraat eylemeniz babında (Fi evâhiri ca[جدى الاول] 1199).

Bu hükmün baş tarafında derkenar suretile su ibare vardır: «Paşayı mumaileyhi menfası olan Kıbrıs cezaresine isale memur gedikli Feyzullah فېز الله paşayı mumaileyhe (odine) palankasında tesadüf edüb paşayı mumaileyhi istiahab ile münasib iskelede sefneye süvar ve Kıbrıs cezaresine azimet üzere olduklarının müşarünileyhin mektub ve gedikli mumaileyhin arzuhali odine palankası naibinin ilâmi mefhumu bâ fermânı âli şerh verildi (26 C. 99).

Bu ibarenin alt tarafında da:

Gedikluyn mumaileyh mübaşir ile paşayı mumaileyhi Petriç kasabası derunına vusul ettirdikte Asitânedden diğer mübaşiri dergâhu âli Kapucu başlarından Mir Ali, yedinde bir kut'a hattı hümayunu şevket makrun ile zuhur ve paşayı mumaileyhi katl ve seri maktum Bâbı hümayuna irsal eylediğini natık Petriç Naibi İsmail efendinin varid olan ilâmin mefhumu bâ fermânı âli şerh verildi. 21, C. 99 (Mühimme defteri, 183, S.19).

[2] Vakaname, S. 29.

bulunuyor ve kendisine isnad olunan cünhadan (Sultan Selimi iclâs meselesinden) beri olduğunu da söylüyor [1].

Halil Hamid Paşa ile birleşen sabık Yeniçeriâğası Yahya Ağaya gelince; Bu adam yeniçerilikten yetişmiş, Kul Kethüdası olmuş ve 1198 seneinde yeniçeriâğası bulunan Mahmud Ağanın (Paşa'da olmuştur) yerine yeniçeri Ağalığına getirilmiştir. Yahya Ağanın azline zahiri sebep, İstanbula hırsızların çoğalması ve hükümetçe ıslahı karar altına alınan yeniçeri esami işinin duyularak türlü türlü sözlere yol açmasıdır. bundan dolayı (4 Cemaziyevvel 1199 - 1785) de azledilmiş ve yerine Kul Kethüdası Ahmed Ağa tayin olunmuştur. Ağalığı sekiz buçuk aydır. Bunun azlinden on altı gün sonra da Halil Namid Paşa azl olunmuştur.

Yahya ağanın ağalığı zamanında (7 Safer 1199 pazartesi) günü ocaklara hitaben bir hattı hümayun Paşakapusuna (Babıâli) gelüp oradan da Ağakapusuna gönderilerek okunmuştur. Bunda yeniçeri ocağına kayıtlı ve fakat ocakta hizmet etmiyerek paşaların yanında bulunan ve bostancılar arasında olan tekaüt ulûfelerinin askeri olmadığı yani ocakla alâkası bulunmadığı ve üzerlerinden refع, edildiği irade olunmuştu. O gün Defterdar Ahmet Nazif Efendi tarafından ve bir de:hacegân خواجهان dan iki memur Aga Kapusına giderek yeniçeri kalemine oturup odabaşılardan defter getirterek yazmışlar ve ertesi günü tekrar gittiklerinde odabaşılar (bizlerde defter yoktur eğer isterseniz kalem defterlerine bakınız) diye red cevabı vermişler. Bunların kışla defterlerini getirmemekte ısrar eylemeleri üzerine bir ısyandan korkularak diğer bir hattı hümayunla (kelevvel كهلعله sahibi ulûfe olanların ulûfeleri ihsanı hümayunum olmuştur)denerek iş tathya bağlanmış. Vakaname ۱۱۹۸، bunu yazdıktan sonra; eğer bu hattı hümayun gelmeyüb tekrar tahrirciler Ağa kapusuna gitmiş olsalardı bir fesat kopacağına şüphe yoktu; Çünkü herkes fıslıya ve fesat çıkarmak için konuşmalara başlamışlardı diyor [2].

Bu ikinci hattın geldiğinin estesi günü (Yani 10 Sefer perşembe) Şeyhülislam kapısında müzakere yapılmış ve bu ulûfe işinde parmağı olanlardan Ağakapısı kalem heyetinden bazıları Kıbrıs sürüldükleri gibi onyeddi gün sonra da ocağın başyazıcısı ve Serdarlar Kâtibi de Midilliye nefyolunmuşlardı.

İşte yahya Ağa bu hadiselerden sonra azledilmişdi. Yahya ağanın azli iyi netice vermemişti. Anın yerine gelen Ahmed ağa ihtimal ki ocakta bazı hareketler sezmişdi.

Kethüdazade Said Efendi ve Vasif tarihlerinde yazıldığı gibi, Halil Hamid Paşanın, lüzumsuz yere ulufe almakta olan bir takım tufeyli şahısların bu suretle ulûfelerini kesmek istemesi maddesi işte bu (7 Safer 1199)

[1] Halifet-ür-Rüesa zeyli Sefinet-ür-Rüesa (Raif İsmail Paşanın terecemeihali kısmında).

[2] Vakaname ۱۱۹۸، S. 25.

Hattı hümayunu dolayısıyla vukua gelen muhalefeti doğurmuş ve nihayet bu faydalı teşebbüs akim kalmıştı [1].

Halil Hamid Paşa bu vak'a üzerine azledilmemiştir. Daha sonra Cemazievvelin onsekizinci günü divan'da Yeniçerilere ulufe vermiş, hiç ses çıkmamış iki gün sonra ise birdenbire inşal etmişdi.

Istidlâlîme göre Yeniçeri Ağası Yahya Ağa azledildikten sonra gizli tutulan bir takım tertibat meydana çıkmış olacak. Yeni tayin olunan Yeniçeri Ağası Ahmet Ağa, ulufe tevziini müteakıb dörtyüz kûsûr kese tutan terakkilerin yani zammı maaşın evvelce verilen bir karar mucibince verilmemesinden dolayı Yeniçeriler arasında bir fesat çıkmak ihtimalini Selim Ağa vasıtasile Defterdar Ahmed Nazif Efendiye ve o da Esmâ Sultan vasıtasıyla padişaha duyurmuş ve bunun üzerine Halil Hamid Paşa azledilmiştir. Fakat, bunun tebeddülü saltanatla alakası ne dereceye kadar olduğunu anlayamadım. Halil Hamid Paşa, Sultan Hamidi halletmeği kurmuş, fakat bunun için ne gibi tertibat almıştır Burası bilinmiyor. Yalnız, Paşanın azil ve katlinden sonra İsmail Raif Paşa öldürülmüş, Şeyhülislâm zehirletirilmiş ve sabık Yeniçeri Ağası Yahya Ağa da ocaktan yetişme olduğu için alenen öldürülmiyerek ocak kanun mucibince, boğulmuştur.

IX

Hamid I ve Selim III:

Yukarlarda münasebet alarak söylediğimiz gibi Abdülhamid I, iyi kalbli ve merhametli, saf dil bir hükümdardı. Yapacakları ıslahatta muvaffak olabilmeleri için sadrazamlarına serbesti veriyordu; Fakat aynı zamanda çok vakit tesir altında kaldığından dolayı kendi üzerinde müessir adamlarının tesiriyle bu serbestiyi tahdid ediyor ve hatta bozuyordu. Kendisi elli sene sarayda kapalı yaşadıkdan sonra hükümdar olmuştu.

Abdülhamid I, Veliahd olan kardeşinin oğlu Selime oldukça serbest vermişti. Bu diğer veliahdlar gibi hapis hayatı yaşamıyordu. Babası öldüğü zaman on iki on üç yaşlarında idi. Yaşı yirmiye geldiği zaman devlet işlerine dair hariçden malumat alıyordu. Hariçle bazı muhaberatı da vardı. Bundan kendisinin ıslahat taraftarı olduğu görülüyordu. Selimin

[1] Veziri Ellâtun nazir bu dâi ukale devasazı hüsûnü tedbir olmak fikriyle aben harîni vazâifin وزیر اطلاعات نظیر بودام همداه دواساز حدن تدبیر اوراق فکریدله عبث حوران وقتاً من و... namların bu veçhile defterden terkin ve Yeniçeri neferatına teveih ve kisei sebatların terfih کيسه عيسه defterlerin elbe ikdam... için müstahiklere tayin idaresiyle kışlalardan resid و سيد defterlerin elbe ikdam... eylemesi ocak ihtiyarlarının rencisi hatırına bâdi بادی و رنجيش نظيره بادی ve ocakımızın ırzını şikest عرشى شکست ocak kokoonsları beyninde beridi güftüğü hadis olmağla... Şeyhüslamlıktan mazul İbrahimî efendi.. (Kthüda Esad efeudi Tarihi, Veliyyüddin efendi Kütüphanesi, N. 70).

hariçle muhaberesini kimin temin ettiği bilinmiyorsa da bir gün Çuhadar Hüseyin ağa [Küçük Hüseyin Paşa] ile konuşurken [1] görülmüş ve penceresi kapatılmıştı. Hüseyin ağayı padişah olduktan sonra kapudanı derya yaptığına göre bunun vasıtasile muhabereyi temin ettiği zan olunabilir.

Biran evvel hükümete geçmek isteyen haris veliahdın hükümdar olduktan sonra Halil Hamid Paşanın katlinde alâkası olanları öldürmesi ve İstanbuldan çıkarması Halil Hamid Paşanın bu fikrinden haberdar olduğunu ve onunla bilvasıta görüştüğünü gösterir.

Halil Hamid Paşanın düşmanları kendisini Mustafa III zamanında başlayan bazı islâhatin itnâna teşebbüs etmesinden dolayı Sultan Mustafa usulüne tebaiyyet ve anın oğlu Selim III taraftarlığı ile itham ederlerdi [2].

Bir gün Sultan Hamide (biraderiniz asakiri muntazama tartibine niyet ve nizamlarını kaleme almağa himmet eylemişlerdi. Sefer zuhuriyle icrasına muvaffak olamadı) didikleri zaman elile sakahını gösterib (inşallah oğlu muvaffak olur diye) manidar bir cevap vermişdi [3]. Hatta bir mecliste Halil Hamid Paşanın (efendimiz ihtiyar) sözü paşanın aleyhdarları tarafından Sultan Selim taraftarı olmasına işaret olduğu söylenmiştir[4].

Yukardanberi verilen izahattan anlaşılacağı üzere Halil Hamid Paşa teceddüd ve islâhat taraftarı idi. Mustafa III zamanında başlanılan islâhatı başarmak için çalışıyordu. Abdülhamid I, iyi kalbli bir hükümdar olmakla beraber etrafında bulunan Cezaerli Gazi Hasan Paşa, Hacı Selim Ağa, oğlu Nazif Efendinin tesiri altında bulunmakta idi. Halil Hamid Paşaya hasım ve icraatına engel olan bu adamlarla iş yürütmek kabil olmayordu. Babasının zamanındanberi yenilik yapmak arzusuyle hükümdar olmak isteyen Selim III o tarihlerde yirmi yaşını geçmiş bulunuyordu. Halil Hamid Paşa bu hevesli genci hükümdar yaparsa işini iyi yürütebileceğine kail idi. Bu hususta Mustafa III ve oğlu Selim III'ün itimad ettikleri vezir Raif İsmail Paşa ile Şeyhülislâm Dürrizade Atâullah efendiyi ve bir de Yeniçeri Ağası Yahya Ağayı ele aldı. Topçu Ocağı kumandanı Topcubaşı Varnalizade Selim Ağa (Paşa) da Halil Hamid Paşanın adamı idi [5] Cezaerli Hasan Paşa busırada ağır surette yattığı hastalıktan ölmüş olsaydı Selim'in hükümdarlığı kolay olabilecekti.

[1] Bu Hüseyin ağa, Sultan Selimin hükümdarlığı zamanında Kapdan paşa olan Küçük Hüseyin paşadır.

[2] Cevdet Tarihi, C. 3, S. 131.

[3] Aynı eser C. 36.

[4] Netayic-ül-vükuat, C. 4, S. 57. ve Cevdet Tarihi C. 3, S. 131.

[5] Bu Selim Ağa Varnalizade demekle meşhur olup Halil Hamid Paşanın itimad ve himaye ettiği adamlardan idi. Paşanın azlinde bu da azledilmiş fakat hayatını dokunulmamış, ve sonra Paşa olmuştur.

Halil Hamid Paşanın sadarettin azlî üzerine sürgün hükmü
 (Mühimme defteri, No. 133, S. 18)

ضمیمه جلد پنجم
 صدر اسفند ضمیمه
 خراج سنه افاتی
 همان افندی امیر کبیری
 ایشه

شکرگو هر باقی کورسند قدر و طعمم افتم
 بودنه شکر فزای مدور اولان مبارک خط هارون ما بقدر و ندری معجبه قدر محافظی اغری
 محذرا قورقیزنه جنون ابائی و قدری محافظی و فی قران ما بسی جرس سنا قورقیزنه قورقیزنه
 کور و بلوی خلعتی انبار و ندری قورقیزنه قورقیزنه به حضور هارونیزنه حری و تقیرم افندی معام هارونیزنه
 سوری مشار ایله محذرا قورقیزنه هارون قلیون هارون و اسل اولدی کی بیورد و کف و تقیرم ابوری
 هالیک مزوره سواد و بر آن ازم بندر اسکدریه و اصل اولدی اوزده بودنکز ماده سی ذکر و تقیرم اولدی
 امریزه قورقیزنه و جرس سنا قورقیزنه و فی قورقیزنه حرکت و عدولیه اسکدریه فریب اولدی افندی افندی
 قدری و حقیق سنا و قورقیزنه سنا ابی و ان اسکدریه قورقیزنه به واروب و ندری هارونیزنه قلیونیزنه
 ضمیمه اولدی معنای قلیونیزنه و سولون و در عقب و کی اولوب مینس جانیزنه با و با حقایق
 و در سول و طوق سنا و سارعت ایلان اوزده بشقه امریزه قورقیزنه و سورا مینس ایلان قورقیزنه
 و فی جنون ناک اوزدیزنه و فی ایله سنا ایلان استا کجی جریز سنا اقامت در بر حقیق عطف جنان
 جریز سنا مباحثت و بوزن مکرر و ندری اولدی سواد اولور ابر مویب و تقیرم سنا اوزده حری
 ایلان اوزده مشار ایله خطایا و حقیق سنا امریزه قورقیزنه و قورقیزنه ابائی و فی بر سنا و معتدل سنا
 مستقیم نصب و تعیین و تقیرم سنا یا سنا و ناکیز اولدی سنا ایلان امریزه سنا اولدی و ندری
 معلوم هارونیزنه مکرر ایله بیوردقن بالوده مذکور او امریزه قورقیزنه امداد و قورقیزنه اولدی ایلان
 هر ندری امریزه قورقیزنه بود بود کورقیزنه سنا سنا کورسند اوزده و فی طعمم افتم
 با و سنا حقیق سنا

برودت قمع سورا سنا ضمیمه ایلان جنون سنا ایله سنا و قورقیزنه سنا ایلان قورقیزنه هر قورقیزنه
 و هم جنون و ایسی سنا سنا سنا ایلان سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا
 سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا
 کافی ایلان سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا
 راهه سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا سنا

Halil Hamid Paşanın İstanköy adasında oturmasına dair Sadrazamın tehlisi ve Birinci Abdulhamid'in el yazısıyla iradesi (Hazineci Evrak vesikalaları dahiliye kısmı No, 747).

Halil Hamid Paşanın kabir taşı (Haydarpaşada İbrahimağa karakolundan Karacaahmede giden yolun sol tarafında set üzerinde)

İşte bu hazırlık henüz ikmâl edilüb file konmadan zannıma göre Yeniçeri Ocağı arasından çıkan sözlerle mesele duyuldu. Halil Hamid Paşa aleyhdarları derhal işi hükümdara bildirdiler.

Şeyhülislâm olmak isteyen eski Şeyhülislâm ivaz عروض Paşazade İbrahim bey de bu hususu bildirdi, Nihayet Halil Hamid Paşa ve arkadaşlarının başına çorab örüldü. İbrahim bey de hizmetine mükâfaten Dürri-zadenin yerine Şeyhülislâm oldu.

Halil Hamid Paşanın mallarının müsaderesi:

Azlini müteâkib Halil Hamid Paşanın bütün malları mühürlenüb hazine tarafından zaptedilmiştir (20 Cemazielevvel Perşembe - Nisan 1785). Kasasında mevcud parası ve emaneten verdiği paralar ile eşyası yekûnu altı yüz kese tutmuş henüz iradına ve vakıflarına dokunulmamışdı; Fakat sonra buna da el kondu (24 Cemazielevvel 1199) pazartesi günü üçyüz bin akçeyi mütecaviz mâlikânesi mezada verilerek satılmağa başlanmışdı [1]. Sadrazam iken kolaylıkla elde ettiği mukataalar مقامه üzerinden alınarak arzu edenlere satılıb hazineye epey para girmişdi. Geliri çok olan Karaburun mukataasını yapmış olduğu vakıflara tahsis eylemişdi. Bu mukataa vakıfdan kurtarılaraq yine eskisi gibi mirî mukataa haline getirildi. Bu mukataalar bir taraftan satılırken diğer taraftan da Arnavudköy'ündeki

[1] Hâlâ Cidde valisi veziri sabık Halil Hamid Paşaya hüküm ki

Sen ki veziri müşarünileyhsin şerifyâftei شرفیافتهی sudur olan hattı hümayunu şevket-makrunum شوکت مقدوم mucibince memurî ikamet olduğum Geliboludan kayıklara süvar ve Bozca adaya geçüb esbabı vezaret ve kapu halkını anda tertib ve tanzim birle tayin olunan kalyona rükûb ve savbى موب memuren olan Ciddeî mamûreye azimet eylemeni mutazammın çend روز چند mukdemce mahsusen emri şerifim isdar ve tatar ile tarafına bâsûtiہ تیار تیار olunmuşdu. Ancak gerek kalemiye ve havas ve evkafı selâsenin kistelyevm hesablarından halefin hâlâ sadrazamî elham التهم tarafına ve gerek sarrafın ve vekil harcına malûmûlmûkdar düyunun olduğu derdest olan defatirden nümayan olduğundan gayri Bozcaada limanı sığ mahal olmak hasebile tayin ve irsal olunan kalyonu mezkûr ledelvürüd iki üç günden ziyade meksû âram edemeyeceği zahir olub düyunu mezkûrenin tediyesi için derialiyemde bir muayyen adamın olmadığından behemchal بهمه حال bunun dahî bir çaresi görülmek ve bervechi muharrer gerek sadrazamî müşarünileyhe kistelyevm hesabından ait olacak mebalîği malûme ve gerek sarraf ve sair kasana olan düyunun tediyesi hususını Derialiyemde bir münasib adamına tarafından bâ tahrirat با تهررات ihale ve tefviz olunmak iktiza etmekten naşi maddeî merkûmenin tanzimi kendü mutemedin olan hazinedârına veyahut müteallikatından bir adama mı ihale olunur, hemen tarafından nizamı verilmek ve hususatı merkûmeyi bu tarafta tenbih ve tavsiye edeceğin kimesne, bende akçesi ve malı yoktur veyahut nizamı olmadan gelmez demiyecek kimesneye ihale ile bir dahî bu husus için emri şerifim suduruna hacet kalmayacak veçhile tanzim olunmak mazmualarında tekrar hattı hümayunu mehabet makrunum خطایون مهابت مفرودن sadir olmakla işbu emri şerifim isdar ve isdar olunmuştur. İmdi keyfiyet malûm oldukda bermînval (meşruh) amel ve hareket eylemeniz babında. Sene 99 Evaili C. Mühimme Defteri. 183, S.31).

yahısında olan mobilya ve sair eşyası çiçek saksılarına varıncaya kadar kaldırılıp saraya naklolunmuştu [1].

Tarihin rivayetine göre para ve eşyası müsadere olunub emlak ve iradına dokunulmamışken aleyhlerinin, hırs ve tamana طمع dair yaptıkları propagandalar ve (bu da tedib olunmazsa artık mücazat kalkdı) gibi sözleriyle bütün emlak ve iradı da alınmıştı. Halil Hamid Paşa merhumun serveti miktarı tam olarak bilinemiyorsa da öldürüldüğü zaman kendisinde bulunan defterde servetinin otuz kûsur bin kese olduğunu dercül vakayi'den دج الوقایع naklen Cevdet Paşa merhum yazmaktadır [2].

X

Halil Hamid Paşanın hususiyeti ve karakteri :

Halil Hamid Paşa, lâtifeci, güler yüzlü, cömerd, ve çok terbiyeli olub kalemi gibi sözü de güzel ve kuvvetli idi. Babıâli'ye devamı zamanında Sadrazam Koca Ragıb Paşa tarafından gerek devamı ve gerek yazı ve kitabetinin düzgünlüğü cihetiyle takdir edilmişti. Vazifesine erken gidib geç çıkmak âdeti idi. Bir gün Sadrazam Ragıb Paşa saraya yazılacak bir arz için geç vakit bir kâtib aratmış, Halil Hamid Efendiye götürmüşler: (oğlum bana bir iki satır yazı yaz da getir) demiş; Yazıyı götürmüş; Yazının güzel ve ifadesinin düzgünlüğünü gören Sadrazam, kendisini takdir ederek saraya gönderilecek arz müsveddesini kendisine beyaza çekdirmiş ve gençkâtibi taltif ederek beşyüz kuruş da para vermişti.

Hususî meclisinde içki kullanır, fıkralar nakliyle etrafındakilerin neşelerini ve istifadelerini arttırdı. O zamanı yazanlar, mahbub dost olduğunu da söylerler. Kendisinin Şehzade Camii karşısında Feyziye Çarşısı arkasında bir konağı ve Arnavudköyü'nün akıntı Burnu tarafında da yalısı vardı, Sadrazam olunca Paşakapusu'nun Harem dâiresinde oturmuştu. Fakat ara sıra yalısına gider eğlenirdi.

Bazı tarihler vefasızlığını yazmaktadırlar. Kendisinin terfiine ve sadarete gelmesine sebep olan Hazine kethüdası İsmail Ağa ile Defterdar-ken kendisine Kethüda yapmış olduğu eski arkadaşı Mustafa Efendiye rakib görerek birer suretle İstanbuldan uzaklaştırmış ve hatta İsmail Ağanın vezirlik ile İstanbuldan çıkarılması için ısrarla hükümdara ricada bulunmuş ve istemiyerek ve biraz da canı sıulmuş olarak Padişahın muvafakatını almıştı.

İsmail Ağa ehliyetli ve kıymetli bir devlet adamı idi, Vezir olduktan sonra Hattat İsmail Paşa diye şöhret almıştı. Sadrazam Halil Hamid Paşa İsmail Ağa ile Mustafa efendi hakkında sadrazam olmak için ortalığı

[1] Vakanâme, S. 28.

[2] Cevdet Tarihi, C. 3, S. 134.

karişdırıyorlar demiş, bunun üzerine iki rakibini de merkezden uzaklaşdırmışdı [1].

Halil Hamid Paşa istiklâline dokunacak olan İsmail Ağayı vezirlikle ve İnebahti muhafızlığı ile dışarı göndererek kendisini sadarete sevkedeni, o da eyiliğine karşılık olarak saraydan çıkarmağa sayetmiştir. Hacı Mustafa Efendinin uzaklaşdırılması ise Avusturya ve Rusya tehlikesine karşı hazırlanmakta olan sadrazamın faaliyetine mani olmak istemesi idi.

Halil Hamid Paşanın İsmail Paşayı rakib addetmesi ve anın eyiliğine fenalıkla mukâbele etmesi doğru değilse de Mustafa Efendi hakkında aynı zanda bulunulması varid olamaz. Sadrazam böyle bir ihtimali düşünseydi anı kendi kethüdalığına getirmezdi. Bundan başka daha İzzet Mehmed Paşanın sadareti zamanında (1195 H - 1781 M) defterdarlıktan azlolunarak Miri Miranlıkla میرمیران İstanbuldan Trabzon valiliğine uzaklaşdırılmak istenen ve malının müsaderesine karar verilen Mustafa efendi, sırf Halil Hamid Efendinin (o zaman kethüda idi) ısrarı ve tecrübeli adam olması itibariyle vücuduna luzum vardır demesi üzerine kurtarılmışdı. Hatta Yeğen Mehmed Paşanın sadaretinde Halil Hamid efendi kethüda iken sadrazam, Defterdarlık kime münasibdir diye sorunca Mustafa efendiyi tavsiye etmiş ve kendisi o makama gelince Mustafa efendiyi kethüda yapmışdı. Vakanüvis وقته نویس Enverî efendi, Mustafa efendinin Rusyaya karşı hazırlığı beyhude israf addederek söylenmesini garib bularak (Kırırmda Moskovlunun cemiyeti ve etrafa neşrolunan beyannameler ve Nemçenin نهمچن verdikleri takrirler ve Rusya ile Nemçenin ittihadı serairi devlete mahrem olmayanların bile malûmu iken zuhur eden itirazını) vâhi ve esassız addetmek suretiyle muâhaze eylemektedir [2].

Halil Hamid Paşa sadrazam olunca selefi Yeğen Mehmed Paşanın malını müsadere ettirmiyerek hemen kendisini bir valiliğe tayin ettirmiş ve keza malının müsaderesi ferman olunan esbak sadrazam Silahdar Mehmed Paşanın, kendisi sadrazam olduğu gün Vezirliğini ve malını iade eylemiş ve keza kendisini kethüdalıktan azletmiş olan esbak sadrazam İzzet Mehmed Paşanın da vezirliğini verdirerek anı da Belgrad Muhafızı yaptırmıştı [3]. Sadrazam Yeğen Mehmed Paşa ile Anadolu Valisi Abdi Paşa arasında hasıl olan gerginlik yine Halil Hamid efendinin tavassutiyle tatlıya bağlanmışdı [4].

Bütün bu hadiseler göz önüne getirilib hüküm verilmek lâzımgelirse terazinin iyilik kefesi Halil Hamid Paşa tarafına meyleder. Vasıf efendi

[1] Enverî Tarihi, Atıfefendi nüshası. V. 251, Vasıf ve andan nakden Cevdet. 3, S. 357 ve 261

[2] Cevdet Tarihi, C. 2, S. 261 ve 357.

[3] C. 2, S. 357. Halil Hamid Paşanın Canikli Hacı Ali Paşaya yazdığı mektubundan.

[4] C. 2, S. 357. Halil Hamid Paşanın Canikli Hacı Ali Paşaya yazdığı mektuptan.

sadaretinin uzaması sebebiyle çok mal cemylediğini ve mirî mukataatı az gelir ile kendi adamlarına verdiğini beyan ediyorsa da bunlar o zaman için pek tabii görülen şeylerdendi.

Halil Hamid Paşa, ehliyetli ve değerli adamların ellerinden tutub yetiştirmeyi sever, kalem sahiblerini himaye ederdi. Meşhur sadrazam Yusuf Ziya Paşa ile Giridli Ahmed Resmî Efendi, şair Sünbülzade Vehbi, Vakanüvis (وفاة تواریخ) Sadullah Enveri, şair Sami ve sairleri bunlardandır. Sünbülzade Vehbi meşhur (Tuhfe-i Vehbî) ismindeki manzum türkçe ve farisî lugatını Halil Hamid Paşanın iki oğlu Arif ve Nurullah (paşa) beylere ithaf etmiş ve bu eserini onlar için kaleme almıştır. Tuhfenin mukaddimesinden:

Bu sebebdan dili-nâşâdî hazîn
Bî mecal olmuşidi güftâre
Nâgihan lutfi hüdâvendî celîl
Verdi dünyaya aceb hüsnü nizam
Buldu kadrin yine kâlâyî hüner
Yanî bir asafî âliqanî
Ziverî sadrî vezîret etti
Devlete zâtî ile geldi şeref
Mahlâsî pâkî gibi hulkî Hamid
Yanî hemnamî Halilürrahman
Kıldı Hasıyyî ismî tesîr
İsmî mahlâsla odur sad dersad
Hem odur nâzımı dinü devlet
Sahibi seyfü kâlem ehli kerem
Oldu devrinde beğâmî şadân
Böyle kadri hüner oldukda mezîd
Eyleyüb yanî bu nazmî inşâ
Kî mahâdimî kirâmî güherî
Ol şerefle bula tuhfeş şöhret
Ne mehâdim mekârim perver
Neyyireynî felekî izzü şeref
Kurrai âyüni ruşen nazaran
Biri'dir (Arif)î bî misâlî nazîr
Biri hurşidî cihan ârâdır
İkisi bîri birinden âlâ
Daima devlet ile rif'atle
Olalar hıfzî ilâhîde masua
Kadri tuhfeş de bülehd olsa seza

Günci mihaette edüp âhü enin
Sanki ebkem idi ol bîçâre
Kıldı ahvali cihanî tahvil
Ehli dil zümresi mesrurü beğâm
İtibar eyledi makkadî kâder
Safderî cem haşemî devrânî
Mesned arâyî sadaret etti
Görmemiş mislini emcadi selaf
Neomî mes'udî gibi zâtî said
Kî odur mazharî adlû ihvan
Nîmeti eyledi bu âlemi sir
Böyle remzetmiş anı ehli rasad
Buldu vaktinde cihan emniyyet
Madenî dânişî pürevdî himem
Zümrei ehli dili nükte veran
Geldi bu bendeye de şevkî cedîd
Hâkî dergâhına ettim ihda
İdeler gâhî ihâle nazarı
İşidenler ede meylü râğbet
Ne giranmaya muallâ gevher
Mihürü meh gibi iki hayrî halef
Her biri merdümekî çeşmî cihan
Birin mahlâm (Nurî)î münir
Birisî bedri felek pirâdır
Ne sadeştir güherî bî hemta
Vâlidî maedî pür himmetle
Ömrü ilbâlî ebed ruz efxan
Anların samua ettim inşâ

Sünbülzade Vehbi çok lütfünü gördüğü Halil Hamid Paşaya divanında epey yer ayırmıştır. Halil Hamid Paşa hakkında:

Demî isâmîdir bâdî bsharî feyz âsarî
Kî bâdî oldı ihya etmeğe bir demde ezharî

beytiyle başlayan ellisekiz beyitli bir bahariyesi vardır. Burada:

Ne düsturu hümâ himmet ne sadrı âsuman Ne mihrî müşteri tal'at ne feyzi rahmeti
 rif'at bâri
 Aceb siddik sîret daveri Faruk haslattır Ki oldur mazharı nureyn ilmi endı kerarı
 Halil Paşayı efram sadrıazam âsafı ekrem Vekilî mutlakî evrenk pirâyı cihandarı
 Hidivi madelet küster hüdevendi himem Nizam ârâyı kişver devletü dinin nigehdâri
 perver

Sünbülzade'nin Halil Hamid Paşa hakkında Nef'i'ye nazire olarak yetmiş iki beyitli diğer bir kasidesi ve şair Münif'in Damad İbrahim Paşa medhinde kaleme aldığı kasideyi tahmîs ederek yine Halil Hamid Paşaya başka bir kasidesi olduğu gibi Halil Hamid Paşanın emriyle zamanı şairlerine nasihati ve anlarla istihza yolu (suhan) redifli manzumesi de meşhurdur. Vehî'nin tahmîs ettiği münif'in kasidesi:

ای تکبیران منالید نظام دولت
 وہی نسقلاز اعظمی مہام دولت

diye başlar. Vehî'nin tahmîsinden bazı beyitleri yazıyorum:

Hak bu kim sensin o mümtâzı enâmı devlet Ki nigîninle şerf bulmada nâmı devlet
 Zati vâlâ güberin fahrî kirâmı devlet Ey nigehban: makalidi nizamı devlet
 Vey neseksâzı eâzımı mihâmı devlet
 Olak şahı cihanbâna vekilî mutlak Şahidi saltanatın rûyine geldi revnak
 Daavî دعوی şahsuvarii himem sana ehak Seni şayeste görüb eyledi teyid ile hak
 Yedi ikbaline teslimi zimamı devlet
 Nice şehname vü tarihi dilâra gördük Nice Vessaf gibi muteber inşâ gördük
 Senin evsafını eslâfdan âlâ gördük Görmedik hak bu ki akrasını amma gördük
 Nice Dârâyı zamanü nice sâmi devle:

Şair Sami Halil Hamid Paşanın sadaretine on dört beyitlik bir tarih söylediği gibi yine paşa hakkında yirmidört beyitlik bir bahariyesi vardır. Halil Hamid Paşa hakkında hemen bütün zemâne şairleri Kaside, Bahariye gibi şeyler söylemişlerse de paşanın Abdülhamidi hal'etmek isteyerek bu yüzden menküb olması üzerine hakkında yazılan birçok medhiyeler yırtılmış, yok edilmiştir.

XI

Halil Hamid Paşanın vakfettiği eserler:

Halil Hamid Paşanın İstanbul, Isparta, Kayseri'de Kütüphane, Cami, Çeşme gibi hayırlı eserleri vardır. (Muharrem 1198 - 1783 XI) tarihli vakfiyesinde Isparta'da Hacı Abdi camiini tevsi ve oraya bir kârgir kütüphane ile şadırvan yaptırmıştır. Bundan başka Isparta kasabasına getirttiği suyu gerek bu şadırvana ve gerek karpuz pazarındaki çeşmelere vermiştir. Kütüphanesine iki Hafızkütüp tayin ile bunların oturması için iki ev yaptırmıştır. Yine bu vakfiyesiyle Kayserinin Tavsum köyünde çeşmeleri olduğu görülüyor. Vakfiyesinde Ispartadaki kütüphanesine vakfettiği kitapların isimleri yazılıdır [1].

[1] Kuyudı Vakfiyedeki delterlerden (Hâmis Küçük Evkaf, خداس کوچولدارقاف, C. 2, S. 547-549).

Halil Hamid Paşa Paşakapısının (Babıâli; bugün Soğukçeşme Alay köşkü binasının karşısındaki kapı) önü dar ve iki tarafda dükkânlar bulunduğundan bunları açmak için dükkânları istimlak eyliyerek yıkıp yolu genişletmiş ve bu kapının köşesine birde çeşme yaptırmıştır. Paşanın yaptırdığı çeşme bir olup şimdi ise iki çeşme vardır. Paşa (Rebiulahir 1199 - 1785 Şubat) tarihli vakfiyesiyle Paşakapısı çeşmesinin taşının muhafazası için Paşakapısı karşısında olan yirmisekizinci bölüğün kulluğunda başeski (en kıdemli) olanı memur etmiştir [1]. Bu çeşmeye Sünbülzade Vehbi ile Sürurî'nin tarihleri vardır Vehbi'nin birkaç tarih manzumesinden biri:

Bahrı ihsânına nisbetle Halil Paşânın	Görünür lüceci deryâ kapusunda çeşme
Derbeder gezme gel ey teşnei âbı himmet	Var iken sadrı muallâ kapusunda çeşme
Vehbiye su gibî tarihin okur teşne dilân	Cereyan eyledi paşa kapusunda çeşme

Sururî'nin dokuz beyitlik çeşme tarihinin son beyti:

Ey Sürurî söyle tarihin lebi işrâb ile
Kâbei bâbı Halil Paşâda âbı zemzem iç

Halil Hamid Paşa (1198 H-1784) tarihli diğer vakfiyesiyle de validesi için Kasımpaşada Sahaf Muhyüddin camii avlusunda bir çeşme daha yaptırmıştır [2]. Son vakfiyesi olan (1199 Rebiülahir) tarihli vakfiyesiyle Davudpaşa iskelesinde Beyazid mahallesinde yaptırdığı Sâdiye (kadem şerif) tekyesine de vakıflar tahsis etmiştir [3].

Halil Hamid Paşa bunlardan başka İstanbulda mekteb kütüphane ve çeşme [4] ve Beyazid'de Soğanğa mahallesinin köşesindeki halâları, Topkapı haricindeki kaldırımları da yaptırmıştır.

XII

Halil Hamid Paşanın evlâd ve torunları :

Halil Hamid Paşanın babası Mustafa Efendi, ann babası Ali Ağadır. Valdesi, Zeyneb hanım olup kendisinden epey zaman sonra ölmüştür.

Halil Hamid Paşanın Mehmed Arif Bey ve Mehmed nurullah Paşa isimlerinde iki oğlu ile übeyde, Zübeyde, Zeyneb, Fatıma isimlerinde de dört kızı doğmuştur. Bu dört kızından birini daha sadrazam olmadan evvel

[1] Kuyûdî Vakfiyedeki defterlerden (Hâmiş Küçük Evkaf, C. 2, S. 615).

[2] Kuyûdî Vakfiyedeki defterlerden (Hâmiş Küçük Evkaf, C. 2, S. 613).

[3] Kuyûdî Vakfiyedeki defterlerden (Hâmiş Küçük Evkaf, C. 2, S. 614, 615).

[4] Hazinei evrak vasıkalar Maarif kısmı 1250 Belediye vesikalar 1452 ve 1261. Halil Hâmid Paşa bu tekke vakfiyesinde işlemeçi ocağı neferlerine her ay yedişer kuruş yemek, ve senede kırkar kuruş iftâriye, ve Bağcıocağı neferlerine her ay beşer kuruş yiyecek ve kırkar kuruş iftâriye, ve yalıma civar olan Bebek Ocağı, Kuruçeşme Ocağı, ile Kalender Ocağı, ve Beykoz Ocağı neferlerinden herbirine senevi kırkar kuruş iftâriye ve kışın yirmişer kuruş kömür parası vakfemiştir.

Safranbolulu İzzet Mehmed Beye vermiştir ki Selim III devrinde dört sene sadrazamlık edüb yeni nizama hizmet eden İzzet Mehmed Paşadır. Diğer bir damadı da Hâcegândan Mehmed Bey isminde başka biri idi.

Büyük oğlu Mehmed Arif Bey ilmiyede yetişerek müderrislik ve kadılık etmiş, İstanbul Kadılığından sonra Anadolu Kazazkeri olmuş, dört defa da Rumeli Kazazkerliği ettikten sonra Reisül'ülema iken (19 Cemazievvel 1255 1839 M) de vefat ederek babasının yanına gömülmüştür. Eli sıkı ve pek muktesid imiş. Bunun, Mehmed Hamid, Mehmed Raşid, Mehmed Âsım Mehmed Abdülkadir isimlerinde dört oğlu ile üç kızı vardır.

Arif Beyin kızlarından Zehra Hanım Mısır valisi Mehmed Ali Paşanın gelini ve Hidiv İsmail Paşanın zevcesi idi. Zehra Hanım bundan dolayı (Mısırlı Hanım) diye meşhurdu.

Halil Hamid Paşanın küçük oğlu Mehmed Nurullah Paşa da ağabeyisi gibi ilmiye sınıfından yetişmiş müderris ve Galata Kadısı olmuş ise de rind ve çapkın meşreb olduğundan ilmiye rütbesi Emirülümeralığa tahvil edilerek bir müddet menkûb olarak Edirne'de oturtulmuş ve sonra affolunub mutasarrıflıklarda ve vezirlik ile vilâyetlerde valilik etmiştir (1242 H - 1826 M). Adana valisi olup 1244 Rus seferine iştirak etmiş ve sonra İstanbul'da oturarak (1257 H 1841M) de vefat ile o da babasının yanına gömülmüştür. Bunun da cemaledin Paşa ve Galib Bey isimlerin de iki oğlu ile Hibetullah Hanım ve Ayşe Hanım adlarında iki kızı vardır. Ağabeyisi Mehmed Arif Beyin oğlu Mehmed Asım Beyi kendine damad yapmıştır.

*
* *

Halil Hamid Paşanın karakalem resmi torunlarından Halil Sami Paşanın oğlu Muhterem Bay Hayrullah'da olup yine Paşanın torunlarından Darülaceze'de doktor mütekkait kaymakam Bay Halid vasıtastyle alınarak fotoğrafisi çıkarılıp bu esere konmuştur. Sonradan, sabık Kadirî Şeyhi olan Bay Hayrullah'ı ziyaret ederek cedit Halil Hamid Paşaya ait bazı şeyler öğrendik. Her iki muhterem zate ve bana bazı kıymetli not veren Deniz Lisesi tarih muallimi Bay Fevziye derin teşekkürlerimi arz ederim^[1].

[1] Halil Hamid Paşayı yazarken aşağıdaki eserlerden istifade ettim: Cevdet Tarihi (Matbaai Osmaniye tab'ı), Hadikatülüzera, حديقة الزورا Halîfetürriüesa حديقة الزورا ile zeyli, Sefinetürriüesa - Sicilli Osmani, Enveri Tarihi, Vasıf Zeyli, Kethüda Said Efendinin Sultan Selim Tarihi, Edib Efendi Tarihi, vakaname (Tarih Encümeni kitabları arasında olup Türk Tarihi araştırma kurumuna devredilen kitaplar arasında), Hazinci Evrak vesikaları Kuyudı Vakfiyedeki Vakfiyeler, On sekizinci asırda Fransa ve Türk askerliği (İstanbul Fransa Sefareti Müsteşarı M. Bob'un Fransa Hazinci Evrak kayıtlarına göre yazdığı bir tetkik olup Bay Ahmed Refik tarafından tercüme edilerek Türk Tarih Encümeni Mecmuasında neşredilmiştir. Halil Hamid Paşa torunlarından muhterem Bay Hayrullah'dan alınan bazı hâtıralar, Tuhefi Vehbî, Sünbülzade Vehbî, Sami Divanları, eserin hâmişinde gösterilen ikinci derecedeki eserler. Deniz Lisesi tarih muallimi Bay Fevzinin notları.

A
 Abdülhamid I: 216, 218, 219, 226, 229, 246, 247, 248, 250, 252, 255, 256, 261
 Abdi Bey [Büyük Mirahor] 240
 Apti Paşa [Anadolu Valisi] 224, 222, 224, 225, 259
 Abdurrahman Efendi: 237
 Abdürrazzak Efendi [Paşa] 216
 Ahmed Ağa [Yeniçeri Ağası] 247, 254, 255
 Ahiretlik Hanım [Dürrüşehvar] 218
 Ahmed Efendi [Müftüzade] 318
 Ahmed Nazif Efendi [Selim Ağazade] 239, 247, 248, 249, 250, 254, 255, 256
 Ahmed Resmi Efendi: 217, 260
 Ali Ağa [Halil Hamid Paşanın ceddî] 215, 262
 Ali Ağa [Genç, Kapıcıbaşı] 244
 Ali Bey [Kara Kethüdazade] 244, 253
 Ali Paşa [Helkimoğlu] 214
 Ali Paşa [Şahin Ali Paşa] 227
 Ali Paşa [Soğucuk Muhafızı] 227
 Antuvan Gabo [İstihkâm mütehasısı] 234, 235
 Arif Bey [Halil Hamid Paşaoğlu] 245, 260
 Atâullah Efendi [Dürrizade, Şeyhülislâm] 239, 244, 251, 256
 Ayşe Hanım [Halil Hamid Paşanın torunlarından] 263
 *
 Ağrıboz: 244, 251, 253
 Akdeniz: 234, 235
 Amasra: 236
 Anapa: 236
 Anavutköyü: 258

Avusturya [Nemçe] 221, 222, 223, 229, 237, 259
 Aynalıkavak: 220, 228
 Azerbaycan: 224

B

Baban Hanedanı: 221
 Bahadır Giray: 227
 Baron dö Tott: 225, 226
 Bétolen: 236
 Bağdad: 221
 Belgrat: 213, 222, 223, 253, 259
 Bender: 223
 Benderabbas: 238
 Boğaziçi: 225
 Bosna: 223
 Bozcaada: 242, 243, 244, 257
 Buğdan: 220
 Burdur: 214, 215

C

Cebbarzadeler [Çapanoğulları] 221
 Celâleddin paşa [Halil Hamid Paşa torunlarından] 245
 Cemaleddin Paşa [Halil Hamid Paşa torunlarından] 245, 263
 Cevdet Paşa [Müvazzıl] 247, 252, 258
 Cezzar Ahmed Paşa: 221
 Canik: 221
 Cidde: 241, 242, 243, 244, 257

Ç

Çelik Mehmed Paşa: 215
 *
 Çanakkale Boğazı: 225, 234, 248

D

Devletgiray: 220
 Dö Tott [Baron de Toutes] 225
 De Lafit: 233, 234, 236, 237
 Duc de Luxembourg: 235

Dürrüşehvar Hanım [Abdülhamidin kızı] 248, 250
 Dorest: 236
 *

Dinyeper nehri: 236

E

Ebubekir Ağa [Halil Hamid Paşa Haznedarı] 245
 Ekmekçiöğlü [Baş Tebdil] 245
 Emin Ağa [Sürat topçuları Nazırı] 226
 Eaverî Efendi [Sadullah Eaverî] 259, 260
 Ereğli Han [Tiflis Hanı] 224
 Esma Sultan: 247, 249, 251, 255
 *

Edirne: 223, 263

Eflak: 220, 234

Erzurum: 227

F

Fatma Hanım [Halil Hamid Paşanın kızı] 262
 Feyzullah [Divan gedikliilerinden] 253
 Fransova Aleksi: 236
 *
 Fransa: 220, 221, 225, 226, 227, 228, 229, 234, 236, 237

G

Galib Bey [Halil Hamid Paşa torunlarından] 263
 Granper: 224, 236
 *

Garp ocakları: 221

Genç Osman Ağa [Kapıcıbaşı] 240
 *

Gelibolu: 240, 241, 242, 244, 251, 257

Gelincik: 236

Girit: 234, 235

H

Hacı Ali Paşa [Canikli] 221, 222, 224

Hacı Mustafa Efendi [Halil Paşanın babası] 215, 262
 Hacı Mustafa Efendi [Defterdar, Kethüda] 216, 218, 219, 227, 258
 Halid Bey [Halil Hamid Paşa torunlarından. Doktor] 263
 Halil Hamid Paşa [Sadrazam] S. 213 ten S. 263
 Halil Sami Paşa [Halil Hamid Paşa torunlarından] 263
 Halil Hamid Efendi: 215, 216, 217, 219
 Halil Paşa [Kambur] 237
 Hamdullah Bey: 217
 Hüseyin Ağa [Çuhadar Paşa] 250, 256
 Hasan Paşa [Cezayerli] 224, 228, 230, 239, 240, 244, 247, 249, 250, 256
 Hatice Şerife Hanım [Halil Hamid Paşanın zevcesi] 245
 Hayrullah Bey [Halil Hamid Paşa torunlarından] 263
 Hibetullah Hanım [Halil Hamid Paşa torunlarından] 263
 Hüseyin Kaptan: 242, 243, 244
 *
 Hamid [Isparta] 215
 Haydarpaşa [Mevki ismi] 245
 Habeş eyaleti: 241, 242, 243, 244
 Hindistan: 238
 Hotin: 234
 Hasköy: 224, 225
 İ
 İbrahim Bey [İvazzade] 239, 247, 249, 255, 257
 İbrahim Efendi [Kasapbaşızade] 233, 237
 İbrahim Efendi [Hambaracı kâtili] 237
 İbrahim Paşa [Nevşehirli] 1, 246, 261

İsmail [Kale] 225, 249
 İsmail Ağa [Sırkâtib, hazine kethüdası] 216, 217, 238, 259
 İsmail Ağa: 216
 İsmail Efendi [Petric Nâibi] 253
 İsmail Efendi [Gelenbevi] 233, 234, 246
 İsmail Paşa [Hazine Kethüdası.Hattat] 258, 259
 İsmail Paşa [Hidiv] 263
 İsmail Raif Paşa: 239, 244, 251, 252, 253, 255, 256
 İstavrakioğlu: 215, 244
 İzzet Mehmed Bey [Safranbolulu] 245, 263
 İzzet Mehmed Paşa [Sadrazam. Safranbolulu] 245, 263
 İzzet Mehmed Paşa [Bolu. Sadrazam] 216, 217, 222, 259
 *
 İmrahor köşkü: 249
 İne bahçı: 259
 İngiltere: 221, 227, 228, 229
 İran: 224
 İsakçı: 223
 İskenderiye: 243, 244
 İskenderiye: 243, 244
 İ
 İvaz Mehmet Paşa [Sadrazam] 214
 Isparta: 214, 215, 261
 İstanbul: 215, 224, 225, 233, 236, 242, 244, 251, 258, 259, 261, 262, 263
 J
 Jojef [İkinci. Avusturya harparatoru] 37
 K
 Kampil Mustafa Ağa: 225, 226
 Kara Osmanoğulları: 221
 Karaca Nikola [Eflak Voyvodası] 234

Katrina II: 234
 Koca Ragıp Paşa: 214, 246, 258
 Koca Yusuf Paşa [Sadrazam] 229, 246, 248
 *
 Kandiya: 243, 244
 Kafkasya: 224
 Karadeniz Boğazı: 236
 Karlofça: 213
 Kayseri: 261
 Kırm: 214, 219, 220, 221, 224, 227, 228, 229, 231, 234, 235, 236, 248, 252
 Kıbrıs: 252, 253, 254
 Kılburun: 236
 Koban: 228
 Kermoran: 225
 Kethuda Sait Efendi: 237
 Küçük Hüseyin Paşa [Kaptan derya] 234, 256
 *
 Kâğıthane: 249
 Kefe: 236
 Kutahya: 221
 L
 Lorea: 236
 Louis [Kral. On dördüncü] 235, 237
 Lefkoşa: 253
 M
 Mahmud Ağa [Yeniçeri Ağası] 235, 254
 Mari Antuvanet [Kıralıç] 237
 Mehmed [Prusyalı, Mühendis] 233
 Mehmed Ağa [Silâhtar] 217
 Mehmed Bey [Hocagândan]
 Mehmed Efendi [Canib Efendi oğlu] 237
 Mehmet Efendi [Müderri] 237
 Mehmed Arif Bey [Kazasker] 245, 262, 263
 Mehmed Paşa [Kandiye Muhafızı] 243

Mehmed Paşa Sadrazam Dar-
rendeli] 220
Mehmed Paşa [Sadrazam.
Yeğen] 214
Mehmed Paşa [Aydoslu] 224
Mehmed Ali Paşa [Mısır Va-
lisi] 263
Mehmed Aptülkadir [Halil
Hamid Paşa torunlarından]
263
Mehmed Asum Bey [Halil Ha-
mid Paşa torunlarından]
245, 263
Mehmed Ferid Bey [Halil
Hamid Paşa torunlarından]
245
Mehmed Hamid Bey [Halil
Hamid Paşa torunlarından]
245, 263
Mehmed Nurullah Paşa [Ha-
lil Hamid Paşazade] 245,
262, 263,
Mehmed Raşid Bey [Halil Pa-
şa torunlarından] 245, 263
Mehmed Salih Efendi [Kasap-
başzade] 237
Melek Mehmed Paşa [Sadra-
zam] 245
Mustafa III [Sultan] 215, 218,
225, 252, 256
Mustafa Bey: 237
Mustafa Efendi [Reisülküt-
tab. Kastamonili] 250
Mustafa Efendi [Hacı. Halil
Hamid Paşanın babası] 215,
262
Mustafa Efendi [Gelibolu
Nâibi] 241
Mustafa Refet Efendi: 215
Mustafa Resid Efendi: 234,
236
Münif Efendi [Şair] 261
Monniye: 233, 234, 236
*
Manisa: 221
Malatya: 221
Mazendran: 224
Melkei Mükerrreme: 241, 243

Midilli: 254
Mısır: 221, 242, 251, 252
Mora: 234, 253
Moskore: 231, 259
Musul: 221

N

Nazif Bey [Kazasker] 245
Nurullah Bey: 245
Nurullah Paşa [Mehmet] 245,
260
Nemçe [Avusturya] 220, 229,
259

O

Obert: 225, 226, 236
Ogüst Bop: 226, 235
*
Oçakof: 234
Odine: 253
Okmeydanı: 226, 236

Ö

Özi [Kale] 227, 240
Özi [Nehir] 219

P

Poare: 235, 236
Potemkin: 227
*
Pasaroıça: 213
Petriç: 253

R

Raif İsmail Efendi [İsmail
Raif Paşa] 215
Rami Mehmet Paşa [Sadra-
zam] 238
Rüşvanoğlu [Malatyalı] 221
*
Rados Adası: 232, 235
Revan [Eriyan] 234
Rumeli eyaleti: 217, 234
Rusya: 219, 220, 222, 224,
225, 227, 228, 229, 233,
234, 259

S

Sadık Efendi [Ulemadan] 231
Salih Selâhi Efendi: 237

Samî [Şair] 217, 260, 261
Sefim III [Sultan] 237, 239,
245, 246, 249, 250, 255,
256, 263
Selim Ağa [Varnalızade] 256
Sefim Ağa [Hacı] 248, 249,
250, 255, 256,
Seyit Burhan Efendi [Müder-
ris] 237
Seyit Osman Efendi [Müder-
ris] 237
Sen Prist [Fransa Sefiri] 225,
236
Silâhdar Mehmed Efendi: 216
Silâhdar Mehmed Paşa [Karn.
Vezir] 216, 218, 219,
Silâhdar Mehmed Paşa [Sad-
razam] 259
Süleyman Ağa [Kapıcıbaşı]
240, 241, 243
Süleyman Fakî Efendi: 253
Süleyman Paşa [Bağdat Vali-
si] 224
Sülüman [Açıkbaşı Hanı] 224
Sünbülzade Vehbi: 260, 261,
262
Sürurî [Şair] 262
*

Safranbolu: 245
Samsun: 221
Serez: 253
Sinop: 236
Sivastopol: 236
Silistre: 224
Sâd'âbât: 226
Sofya: 225
Soğucuk: 227, 234
Suriye: 221
Şalossiyer: 235
Şahin Ali Paşa [Sadrazam]
240, 248

Ş

Şahingiray: 220, 227

T

Tevfik Efendi [Ulemadan. Şa-
ir] 217

Tot Beyzade [Baron d8 Tot]
225
Troške: 237

Tâif: 251
Taman: 227, 228
Tavsun: 261
Trabzon: 221, 259
Tuna: 224

Ü
Üsküdar: 213

U
Ubeyde [Halil Hamid Paşanın
kızı] 262

V
Vasif Efendi [Vak'anüvis]
247, 259
Varna: 250, 256
Vehhbiler: 221

Y
Yahya Ağa [Yeniçeri Ağası]
252, 259, 240, 244, 251,
254, 255, 256
Yakub Efendi: 237
Yeni Mehmet Paşa [Sadra-
zam] 217, 218, 259,
Yegen Mehmed Paşa [Sadra-
260
*

Yalta: 236
Yedikule: 240
Yenköy: 223
Yozgat: 221

Z

Zeyneb Hanım: [Halil Ha-
nım] 263
Zeynep Hanım: [Halil Ha-
mid Paşanın annesi] 245,
262
Zeyneb Hanım [Halil Hamid
Paşanın kızı] 245, 262
Zübeyde Hanım [Halil Ha-
mid Paşanın kızı] 262
Zonguldak: 236

Tashih: 230 uncu sahifanın 5 inci satırındaki «sabık İstanbul müftüsü Ahmed efendi» ifadesi «sabık İstanbul kadısı Müftüzade Ahmed efendi» olacaktır.

